

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Інститут журналістики

ОБРАЗ

Випуск 14

2013

Свідоцтво про державну реєстрацію видано Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.
Серія КВ № 4297 від 13 червня 2000 року.

ЗМІСТ

Усі права застережені.
Посилання на матеріали цього видання під час їх цитування обов'язкові.

Голова редколегії

Володимир Різун, д. філол. н.

Головний редактор

Наталя Сидоренко, д. філол. н.

Редакційна колегія:

Ніна Остапенко, к. філол. н. (*заст. голов. ред.*),

Наталя Шумарова, д. філол. н.,

Алла Бойко, д. філол. н.,

Олександр Пономарів, д. філол. н.,

Олександр Мелешенко, д. філол. н.,

Віта Гоян, д. н. із соц. комунік.,

Анастасія Волобуєва, к. н. із соц. комунік. (*відповідальний секретар*)

Відповідальний випусковий редактор

Ніна Вернигора

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка протокол № 6 від 30 січня 2013 р.

Образ : щорічний науковий збірник / голова редкол. В. Різун, голов. ред. Н. Сидоренко ; Інститут журналістики КНУ імені Тараса Шевченка. – К., 2013. – Вип. 14. – 114 с.

Видання є фаховим із соціальних комунікацій.

Електронна версія наукового фахового видання передана до Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського на депозитарне зберігання та для представлення на портал наукової періодики України.

Див.: <http://www.nbuv.gov.ua> (Наукова періодика України)

© Інститут журналістики
КНУ ім. Тараса Шевченка, 2013

Світло християнства

Старченко Тамара.

«І Земне, й Небесне...» (артикуляція християнських цінностей у журналі «Міжнародний туризм») 5

Бойко Алла.

Тіні забутих часописів:
публіцистика Володимира Завитневича 11

Образ

Мелешенко Олександр.

Значення рольової гри та породжуваних нею образів в університетській підготовці журналістів 19

Хітрова Тетяна.

Соціокомунікативні технології формування історичної пам'яті в радянському комунікативному середовищі 25

Городенко Леся.

Гібридність мережевої комунікації і мережевої журналістики 34

Чорнодон Мирослава.

Особливості концепту «чоловік» на сторінках сучасних періодичних видань для чоловіків і жінок в Україні 40

Світ розмаїтий літератури

Боярська Любов.

«Фантастичний» реалізм Панаса Мирного (до питання про стильове новаторство) 47

Михайлюта Валентина.

«Століття Якова» і проблема масової літератури в сучасному літпроцесі 59

Казакова Тетяна.

Інтерпретація образу Томаша з роману
М. Кундери «Нестерпна легкість буття»
через призму роману Ф. Ніцше «Так казав Заратустра» 67

Публіцистичні обрії

Семенко Світлана.

Осмилення ролі українського митця в духовному житті нації
(на матеріалі публіцистичних виступів Юрія Косача) 75

Борець Андрій.

Тубільництво по-українськи, або Як Росія стала Азією
(на прикладі публіцистики П. Стебницького) 84

Желіховська Наталія.

Екологічна проблематика в українській публіцистиці
періоду суспільно-політичних змін (1985–1990) 95

Історія журналістики

Сидоренко Наталя.

Проблеми історичної долі словянських народів (за матеріалами
іншомовної періодики Східної України початку ХХ ст.) . . . 102

Гандзюк Віталій.

Ідеологія газети «Сурма» (1927–1934) 108

Тамара Старченко,
к. філол. н., доц. (Київ)

УДК 304 : 477 : 070

«І Земне, й Небесне...» (артикуляція християнських цінностей у журналі «Міжнародний туризм»)

*У статті йдеться про християнські акценти світського журналу
«Міжнародний туризм», журналістську майстерність, духовну кому-
нікацію.*

*Ключові слова: журнал, християнство, духовні цінності, комуні-
кація.*

Гкладні реалії нашого сьогодення, певна розмитість відправних точок відліку свідчать про те, що природу справжньої духовності досить важко визначити, а отже, ціннісному просторові сучасного суспільства багато чого бракує. Цілком природно, що питання ціннісних орієнтирів дуже важливе і для нашого перехідного суспільства, і для засобів масової комунікації. Акцент на пошукові духовно-ціннісних складових дає можливість аналізувати окремі медіатексти, виходячи у семантичне поле як національної, так і світової культури, а також звертатись до макрокосму християнства як основи світорозуміння й способу буття у світі.

Відомо, що за останні 15–20 років у зв'язку з радикальними політичними, економічними, соціальними змінами в суспільстві «посилився інтерес до туризму, особливо зарубіжного. В результаті виникла потреба у випуску спеціальних періодичних видань, адресованих масовому читачеві, вони, як правило, поєднують у собі риси науково-популярних та рекламних» [1, 262]. В інформаційному просторі України успішно функціонує респектабельний зовні й привабливий за змістом журнал «Міжнародний туризм». «Журнал розповідає про заморські дивовижі та вітчизняні цікавини, природні та рукотворні чудеса планети, знайомить із відомими мандрівниками й митцями, представляє провідні торгові марки, публікує матеріали про автоподорожі, спорт, здоров'я, товари для відпочинку та комфорту, пропонує сотні варіантів відпочинку» [3]. Така презентація, безперечно, привертає увагу, але не дає повного уявлення про змістові акценти важливого, глибинного характеру. Редакційний колектив журналу, на щастя, усвідомлює необхідність ура-

хування існуючих у суспільстві «релігійних ціннісно-нормативних моделей», нехтування якими «негативно впливає на релевантність контенту потребам аудиторії і знижує її довіру до медіа» [2]. Крім того, в журналі «Міжнародний туризм» прекрасні фотоілюстрації, роль яких у поданні інформації, особливо духовного змісту, важко переоцінити. Цілком очевидно, що використання практично бездоганих фото збільшує можливості візуального подання ціннісних значень.

Навертаючи ширші маси до цікавих і захопливих подорожей, автори журналу розуміють, що перебування в будь-якому привабливому місці, як правило, не обмежується лише прекрасними, часто екзотичними краєвидами, зручними отелями, пляжами, а саме відпочинок та певна віддушина потрібні не лише тілу, а й душі людській. Отже, усвідомлення духовного складника туристичного сектору є дуже важливим у створенні відповідної періодики.

Традиційні релігійні цінності, зокрема християнські, без сумніву, впливають на духовне вдосконалення людського життя, і видання хоч і цілком світського характеру теж ефективно можуть діяти у цій царині. Так, розлогий матеріал про Святу Землю «Ходіння за три моря» (2011. – № 4) ознайомлює з багатьма її визначними місцями й має виразний смисловий акцент, що дозволяє згадати вічні євангельські істини (зроблено це в ненав'язливому ліричному ключі): «Замість будильника в Єрусалимі трохи дзвенить небо, нагадуючи, що у Священному місті довго спати не годиться. Хоча, либонь, то видзвонюють сотні церков усіх конфесій, які беруть свій початок від храму Воскресіння Христового... Рівноапостольна цариця Єлена ще на початку IV століття віднайшла тут Животворчий Хрест Христовий, від доторку якого зцілювався хворий і воскрес померлий. Це й дало змогу відрізнити його від двох інших хрестів, на яких поруч з Ісусом було розп'ято двох розбійників. Як відомо з Євангелії, в останню мить свого життя ці двоє теж зробили вибір: один був узятий до раю, а другий пішов у вічний морок...».

Про Господню силу й силу віри йдеться в матеріалі цього ж номера «Півострів Халкідіки. Пальці в морі». Автор констатує, що відпочивальники в цих місцях «наражають себе на небезпеку розслабитись і розчинитися у м'ясному просторі десь між морськими хвилями, коктейлем і спа». Але, як мудро зауважує автор, піддатися лише такій спокусі було б справжнім гріхом проти себе, адже, крім «пальців» у Егейському морі, є дивовижні скелі району Метеора, що здійнялися в небо більше ніж на 600 метрів. І це не просто унікальна пам'ятка природи, а й друга за значенням (після Святого Афона) православна святиня Греції. Тому – ще раз

наголошує автор! – варто відірватися від пляжу, бару, ресторану, бо те, що можна побачити, виправдає все: з одного боку, диво природи вразить, з іншого – «захоплюють чудеса подвижництва монахів». Адже вони спорудили свої обителі на вершинах неприступних скель. У наші дні на скелях Метеори щороку проводяться змагання верхолазів, які з усім сучасним спорядженням намагаються пройти шлях, який долали середньовічні монахи, забиваючи в щілини дубові кілки. «Воістину, – щиро вигукує автор, – віра творить дива! Видершись на скелю, монахи встановлювали лебідку і на мотузках, камінець за камінцем підіймали будматеріали. Тільки цей процес займав близько двадцяти років самовідданої праці». Почуття стилю допомагає авторові публікації М. Іващенко налаштувати читача на відповідний лад: «Шлях до обителі й назад, на грішну землю, долали у плетений з мотузків люльці, яку брати-монахи рухали, обертаючи дерев'яний коловорот. Пасажиру лишалося тільки молитись, і молитва ця була найщирішою у світі, бо тільки Бог знає, з чого робилися мотузки 500 років тому...».

Добре відомо, що в християнстві існує особливе вшанування Пресвятої Богородиці, адже церква бачить у Ній Матір Божу, що, звертаючись до свого Сина, повсякчас перебуває в трепетній молитві за весь рід людський. Любов і поклоніння Богородиці – це, власне, душа християнського благочестя. Тому особливо зворушливими є матеріали, пов'язані з Пречистою Дівою. Розповідь «Відкриття Старого Світу» (2010. – №4) про португальське місто Фатима, яке з 1917 р. називають «Віварем світу», адже тут сталося одне з найвідоміших у світі явлень Богородиці: трое дітей-підпасичів побачили в кроні величезного дуба осяйну постать Пресвятої Діви Марії. На місці явлення розбито майдан, удвічі більший за площу Святого Петра в Римі, півколом на ньому розкинулася величезна базиліка, до якої прямують прочани з усього християнського світу (на майдані у Фатимі збирається до півмільйона паломників). Автори тексту В. Сидоренко й І. Горобець небагатослівно, але виразно констатують: «Запалюються тисячі свічок. Віруючі повзуть на колінах спеціальною доріжкою до каплиці Чудесних Явлень, зведеної на місці священного дуба і прикрашеної скульптурою Діви». Журналісти зауважують наявність незвичайної, нетрадиційної для католицтва архітектури й оздоблення та слушно наголошують: «Усе це могло б виглядати екстравагантно, якби не почуття святості місця і благоговіння у власній душі. ... А найдужче нас зворушили три кольорові скульптурні постаті дітей-пастушків і четверта – ягняти...». Отак, впливаючи перш за все на чуттєво-емоційну сферу, і можна досягти очікуваного впливу на доволі специфічну цільову

аудиторію журналу. Тому-то переконливо звучить фінал публікації (ідеться про враження від туристичної Португалії): «Стереотип пляжної країни поступився образу «намоленого місця».

Приблизно в такому ж ключі написано й матеріал А. Власенко «Забута мелодія для серця» (2009. – № 3). І тут ідеться зокрема про особливу любов і надію на Пресвяту Богородицю (оповідь про чудотворну ікону Божої Матері у Прочанському храмі Завітання Діви Марії (Чехія) – перед образом зцілюються численні хворі, а сама ікона була знайдена майже 350 років тому на згарищі каплички, котра, як і все довкола, була спалена дощенту під час війни, а святий образ виявився анітрохи не ушкодженим. Авторка вміщує спеціальний вріз – подає стислу історію християнства в Чехії. Насолоджуючись особливою притягальною силою й приналежністю чеських храмів, своєрідною аурую (у тому числі й християнською) старовинних міст і містечок, придивляючись до людей, всотуючи десятки цікавих деталей і дрібничок, журналістка приходиться до обнадійливого висновку: «Мимоволі подумалось: а може, увесь так званий «чеський атеїзм» – лише награний на старому фальшивому акордеоні?».

Вдалим прикладом поєднання високого християнського смислу й відповідної достойної форми є велика публікація, присвячена Святій Софії Київській (2011. – № 4). Авторство належить завідувачці відділу Національного заповідника «Софія Київська» Н. Нікітенко (саме вона обґрунтувала гіпотезу про заснування Софійського собору 1011 р., а не на 16 років пізніше, як вважалося). Подаючи глибокий історичний зріз, аналізуючи складні події, відгомін яких відчувається і сьогодні, дослідниця наголошує на основному: «Величний Христос Вседержитель у центральному куполі породжує думки про непорушність Божої світобудови та вказує людині шлях Спасіння. А вівтарний образ Богоматері Оранти, Нерушимої Стіни, є символом вічного Києва: доки стоїть у Софії Оранта – стоятиме й місто».

Виклад подібного роду, з одного боку, стилістично досконалий і тому дуже дійовий, з іншого – історично, науково вивірений – це приклад умілого добору авторського корпусу. У таких випадках не може бути авторської безликовості, абстрактного монологу: натомість маємо довірливе особистісне спілкування. Журнал залучає до співпраці й священників: успішне співробітництво, наприклад, із протоієреєм А. Власенком. Його публікація «Мандри апостолів» (2011. – № 5) – своєрідний взірць вдалої презентації духовного матеріалу. Йдеться про вірних Христових учнів – святих апостолів, які несли у світ правду Божу, а за це їх або знавісніло гнали, або люто кату-

вали, або й взагалі безжально вбивали. Прості й переконливі слова знаходить отець Андрій, торуючи стежку до серця й розуму читача: «Відтак багатьом нашим сучасникам важко зрозуміти, як ця жменька відчайдухів не розчинилася у воістину безмежному язичницькому морі. Але в тому-то й річ, що по всіх усядах вони знаходили сподвижників, які на них чекали. Нічого дивного: від Адамового гріхопадіння людство чекало на Месію, Який нарешті відкриє Правду, дарує Свободу, навчить Любові. І ось це сталось. Сповнені Святого Духа апостоли йшли вперед...».

От так просто, дохідливо й переконливо про одвічні справжні цінності. Це й не дивує, тому що перед нами перш за все – особистість. Журнал справедливо вважає за потрібне ближче познайомити читачів із блискучим автором – розлоге інтерв'ю з отцем Андрієм, якому передують інформація й розмірковування про неординарну людину редактора «Міжнародного туризму» (2009. – № 6). Виявляється: протоієрей А. Власенко – «один з найпопулярніших священників України», усі знають його дерев'яну церкву в музеї просто неба в Пирогові, під Києвом. А ще він – «чи не найдавніший автор журналу, наш редакційний капелан, наш отець Андрій». Отже, священник, а крім того, журналіст, інженер (за першою освітою), вокаліст, знавець класичної та рок-музики, орнітолог і ботанік-аматор, фахівець з іконопису й архітектури, шанувальник народного мистецтва, мандрівник. «Усевидяче» око редактора помічає: «Мене завжди вражало вміння цього журналіста мислити одночасно в кількох площинах. Місто Прага у нього «пришпилене шпильями до Неба», Таїланд «брижить барвистими й духмяними казками», гастрономічна Угорщина «булькає у горщику», Київ «лунає золотим гомоном», а історія «шурхотить сторінками літописів». І далі – абсолютно точна дефініція: «Це – прояв багатогранної особистості».

Цілком очевидно, що християнські матеріали світського журналу «Міжнародний туризм» прагнуть відповідати сучасним стандартам і певною мірою сприяють подоланню деякої комунікативної герметичності суто релігійних періодичних видань.

1. Соколова И. Специфика естественнонаучных материалов в журналах по туризму / И. Соколова // СМИ в условиях глобальной трансформации социальной среды. – М., 2008. – С. 262.

2. Хруль В. Медиатизация религиозных ценностей: в поисках интегрального похода / В. Хруль // Ценности современного общества и средства массовой информации. – М., 2012. – С. 348–349.

3. Каталог туристических СМИ Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу : turbiz.turistua.com/smi/miznarodni-turizm.htm. – 2012.

В статтє рєчє идєт о християнских акцентах светского журнала «Международный туризм», журналистском мастерстве, духовной коммуникации.

Ключевые слова: журнал, христианство, духовные ценности, коммуникация.

This article addresses the Christian accents of secular magazine International tourism, as well as journalistic skills and spiritual communication.

Keywords: *magazine, Christianity, spiritual values, communication.*

Алла Бойко,
д. філол. н., проф. (Київ)

УДК 304 : 477 : 070

Тіні забутих часописів: публіцистика Володимира Завитневича

Досліджено концепції публіцистичних статей Володимира Завитневича, українського релігійного діяча.

Ключові слова: *публіцистика, церква, народність, історія.*

Активне зацікавлення науковців і всього суспільства діяльністю церков і релігійних організацій в Україні має безсумнівні позитивні моменти – з п'ятьми забуття виходять представники духівництва, пов'язані з освітою, культурно-науковою діяльністю, які результати своїх роздумів і пошуків висвітлювали на сторінках журналів і газет.

Виступи в мас-медіа були для цих людей засобом комунікації з соціумом, можливістю донести свої погляди й міркування щодо актуальних подій свого часу до якомога більшої аудиторії. Інтерес до релігійних публіцистів кінця XIX – початку XX ст. зростає тому, що багато тогочасних проблем перегукується з сучасністю, а чимало гострих питань сьогодення закорінені в історії. Висвітлення й тлумачення їх, сподіваємось, допоможе розібратись у деяких моментах відносин держави і церкви, формуванні національної культури й самосвідомості.

Об'єкт дослідження статті – публіцистика Володимира Зеноновича Завитневича, ординарного професора Київської духовної академії, публіциста, громадського діяча. Нам відома лише одна монографія, присвячена життю й творчості цієї людини [5], яка була представником так званого лівого крила академії, до якого входили професори П. Кудрявцев, В. Екземплярський, М. Петров та ін.

В. Завитневич належав до старовинного священницького роду. Він народився 2 квітня 1853 р. у селі Литвяки Мінської губернії у родині протоієрея Різдяно-Богородичної церкви. Освіту здобував у Мінському духовному училищі та місцевій духовній семінарії, потім навчався в Санкт-Петербурзькій духовній академії, по закінченні якої 1879 р. призначений учителем Варшавського духовного училища [2]. Саме у Варшаві він захопився історією православ'я.

У варшавських архівах В. Завитневич знайшов чимало документів, які свідчили про неоднозначну роль церкви та релігії у формуванні держави, політичних подіях минулого, зокрема, тих, що передували Брестській унії.

Захоплення історією спонукало його до написання наукової праці – дисертації «Палінодія Захарія Копистенського та її місце в історії західноруської полеміки XVI–XVII століть». Вибір теми не був випадковим. Захарій Копистенський, випускник Львівської братської школи, а згодом один із найактивніших членів Київського братства, архімандрит Києво-Печерської лаври, був одним із найосвіченіших людей свого часу. Захарій Копистенський відстоював православ'я не лише в полеміках із католиками, а й наголошував на внутрішній свободі церкви від держави. Інтерес науковця викликали також концепції історії України, запропоновані З. Копистенським. Ця робота була новаторською, автор її здобув у 1883 р. ступінь магістра богослов'я.

Інтерес до творчості З. Копистенського і взагалі до джерел православ'я на Русі спонукав В. Завитневича ближче ознайомитись з історією Києва і він вирішив пов'язати свою долю з містом, яке вважав столицею східного православ'я. Вибір місця проживання був зумовлений, на нашу думку, ще й тим, що мати В. Завитневича походила зі старовинної української родини. Її вплив був дуже значним у вихованні синів (у В. Завитневича було два брати) та формуванні їх поглядів.

У 1884 р. В. Завитневич затверджений на посаді доцента кафедри історії Київської духовної академії. Його колега в цьому навчальному закладі В. Рибінський згадував: «... Він (В. Завитневич. – А. Б.) володів даром слова, легко говорив і легко писав,.. був істориком-філософом і любив широкі узагальнення» [8]. Темою докторської дисертації В. Завитневич обрав філософію О. Хом'якова, проте, за словами колеги, «різко відзначався від епігонів слов'янофільства, які виродились у тупих чорносотенців» [8]. Учений брав участь у кількох археологічних розвідках і з'їздах, був членом товариства Нестора-Літописця, а також Релігійно-філософського товариства. За його ініціативою та при безпосередній участі був організований зоологічний сад при університеті св. Володимира [8].

У 1884–1890 рр. В. Завитневич тісно спілкувався з В. Антоновичем, разом із ним брав участь в археологічних розкопках могильних курганів на Полтавщині. Вплив В. Антоновича на формування історичних поглядів В. Завитневича відчутний у статтях останнього. Ми не маємо достовірних свідчень про його участь у «Київській громаді», але симпатії до українського національного руху тут безсумнівні [7].

З перших років роботи в КДА В. Завитневич друкував власні наукові розвідки й публіцистичні статті в «Трудах Киевской духовной академии» (далі – ТКДА) та інших періодичних виданнях, переважно журналах. Варто зазначити статті «Великий князь київський Святослав Ігоревич та історичне значення його богатирських подвигів» (ТКДА. – 1888. – № 3), «Пам'яті О. С. Пушкіна. Про значення особистості в історії» (ТКДА. – 1899. – № 6), «Про вищі основи суспільної моралі» (Странник. – 1900. – № 8–9), «Релігійний стан М. В. Гоголя в останні роки його життя» (Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. – 1902), «Місце О. С. Хом'якова в історії російської народної самосвідомості» (Мирный труд. – 1904. – № 4).

Як і більшість його колег по КДА, В. Завитневич, розробляючи будь-яку історичну тему, неодмінно спрямовував її висновки чи концепцію на сучасність. Таким чином, навіть дисертація, присвячена творчості філософа-слов'янофіла О. Хом'якова, на сторінках періодичного видання мала актуальне значення й сприймалася як твір на суспільно-політичну тематику (наприклад, статті «Олексій Степанович Хом'яков» і «З системи філософсько-богословського світогляду О. С. Хом'якова» на шпальтах ТКДА у 1900 і 1906 рр.). Дисертацію В. Завитневича високо оцінив М. Бердяєв. Філософ зазначав: «Цій роботі, дуже апологетичній, але найціннішій із усього, написаного до цього часу про Хом'якова, я багато чим зобов'язаний» [1].

У 1905–1906 рр., коли в Російській імперії посилювався суспільний рух і набирав обертів рух українського духівництва за оновлення стосунків між церквою, державою і суспільством, В. Завитневич виступив на сторінках ТКДА зі статтею «Духовенство та партійність у політиці» (1907. – № 1), де відверто виступав проти використання церковників як пропагандистів у політичній боротьбі. Вважаємо, що роздуми і висновки професора Київської духовної академії, опубліковані понад сто років тому, лишаються своєчасними нині. Він спростовував думку про те, що духівництво може брати будь-яку участь у політичній боротьбі.

В. Завитневич зазначав: «Церква є інститут моральний і мусить ґрунтуватись на моралі... Стихія громадського порядку є закон свободи. Де немає свободи, не може бути моральності. Ось чому в галузі державності з формально-юридичними визначеннями... немає місця для діяльності Церкви. Діяльність Церкви починається там, де держава надає особистості місце для самовизначення. Головний предмет церковної опіки – не зовнішнє життя людини, а внутрішній світ її душі, показником його є совість... Ісус Христос прямо...

вказав на необхідність розмежування царства Божого і царства кесаря... Згідно з цим, посилаючи апостолів на проповідь, він заповідав їм проповідувати Царство Боже: любов, мир, милосердя, справедливість; але він не вчив їх, як облаштовувати держави і, зокрема, як розбиратись у політичних партіях... Політично свідомі люди ніколи не будуть прислухатись до голосу священника лише тому, що він священник... Якщо Церква впевнилась, що політичні діячі розбились на ворогуючі партії, вона не може благословляти ні тих, ні інших, тому що ті й інші сіють ворожнечу і ненависть, а вона проповідує мир і любов».

Але тільки цим концепція статті не вичерпувалася. На сторінках академічного православного періодичного органу пролунали такі слова: «Уявлення про те, що Православ'я нібито нерозривно пов'язане з необмеженим самодержавством, є непорозумінням» (ТКДА. – 1907. – № 1. – С. 102).

У статті В. Завитневич спростовував думки російських учених, М. Погодіна зокрема, про те, що «малоросійське духовенство прагнуло поєднати Малоросію з Москвою» (Там само. – С. 108). На той час це була прогресивна й політично небезпечна заява; підтверджена історичними документами, вона сприймалась як об'єктивність. Автор критикував погляди «істинно-руських» людей, тобто націоналістів-чорносотенців, які виступали проти сепаратистських ідей в Україні: «Ці озвірілі у своєму фанатизмі люди стільки ж розуміють у нашому православ'ї, скільки... і в нашій народності» (Там само. – С. 109). Ця стаття стала своєрідним маніфестом українського духівництва, до ідей, висловлених у ній, приєдналася більшість представників «лівого крила» КДА.

Публікації В. Завитневича порушували найактуальніші питання тогочасності. Так, у 1906 р. на сторінках ТКДА опублікована його стаття «Маніфест 17 жовтня у світлі історії», в якій він, висловлюючись проти державного бюрократизму, доводив, що такий документ необхідний для подолання стіни, що виросла між народом і державою. Наступного року з'явилася стаття, в якій постала перед суспільством одна з найважливіших проблем, суть якої висловлена вже в назві «Що треба розуміти під так званим «розривом» інтелегентного суспільства з народом» (ТКДА. – 1907. – № 7). Тут ішлося про непорозуміння між інтелегентами і народними масами. При цьому зазначалося, що в Україні не існувало суттєвих непорозумінь між народом та інтелігенцією, а в Росії стосунки між ними деякі автори ТКДА розглядали як конфліктні. На думку автора, зв'язок між освіченими людьми й народом був зруйнований ще царем Петром I та тими, хто підтримував його реформи. «Особливість цих

людей, – писав В. Завитневич, – полягала в тому, що вони... огулом засудили весь старовинний побут народу... Інтелігенція дивилася на народ зверхньо,.. народ ставився до інтелігенції із недовірою» (ТКДА. – 1907. – № 7. – С. 377).

Варто зазначити, що цей автор, як і деякі інші українські історики – професори Київської духовної академії та університету св. Володимира – негативно ставилися до спроб царя Петра I вести імперію до нових форм суспільного життя. «Реформи Петра Великого мали грубо-утилітарний характер... і відзначалися однобічністю», – вважав В. Завитневич (Там само. – С. 377). Ця думка досить часто траплялася того часу в українських періодичних виданнях. Проте російські як церковні, так і світські часописи особистість царя Петра та його державницькі справи висвітлювали тільки з апологетичних позицій. Мусимо зауважити, що це не випадкові розбіжності вчених у ставленні до певної особи чи факту, а концептуальні відмінності, корені яких містяться в різному трактуванні історії і, нарешті, в різному світосприйманні. Київські діячі православної церкви розуміли роль Петра I, а також російського царату в історії України й однозначно негативно оцінювали її.

Відірваність від народу – це перше й одне з найголовніших звинувачень, яке церква висувала проти інтелігенції. Симптоматичним є той факт, що В. Завитневич знаходив відповідь на питання відносин інтелігенції і народу, близьку до тієї, що визначалась авторами збірника статей про російську інтелігенцію «Віхи» (1909). Вважаємо, що не випадково В. Завитневич пристав до їхньої позиції, адже два автори – М. Бердяєв і Б. Кістяківський були киянами, вони часто виступали перед освіченою аудиторією, в університеті св. Володимира і на публічних заходах, де обговорювались важливі суспільно-політичні події. Ми не виключаємо особистого знайомства В. Завитневича з М. Бердяєвим і Б. Кістяківським, проте нам видається безсумнівним той факт, що з їхніми працями він ознайомився і погоджувався з висновками.

Розглядаючи ті шляхи, якими розвивалася інтелігенція, В. Завитневич негативно ставився до захоплення матеріалістичними ідеями, що домінували серед освічених людей. Також він писав про те, що непорозуміння між народом та інтелігенцією почалися з реформ Петра I і поглибилися у XIX–XX ст. внаслідок атеїстичності останніх. На сторінках «Церковного вестника» (1905. – 7 квіт.) побачила світ стаття В. Завитневича «Про повернення соборності у російську церкву», де він розкритикував формалізм і догматизм, які, на його думку, у той час панували в церкві. Крім того, вчений аргументовано доводив неможливість участі духівництва в політич-

ній боротьбі і виступав проти ролі священників у державних справах. «Той формалізм, з яким ставляться до справи наші громадські чиновники, спостерігається і в служінні пастирів церкви, байдужих до того, що відбувається у душах пастви, лише б вони виконували всі зобов'язання, які вимагає від них церковний уряд. У наш час можна бути не лише еретиком, але й повним атеїстом, водночас вважатись зразковим членом церкви; оскільки цінується не переконання людини, а його ставлення до форми закону», – наголошував В. Завитневич.

Публіцист зазначав, що церква не має авторитету в суспільства тому, що вона служить не стільки Богу, громаді й людині, скільки державі. «Захоплення церкви державними початками є смерть для церкви», – вважав він. Ученого хвилювала проблема національної ідеї, культури й ментальності нації. Його перу належить брошура «Питання про народність в його науковій постановці» [3], де чітко визначено характерні ознаки кожної нації, наголошено на ментальностях східнослов'янських народів. До неодмінних атрибутів кожної нації і кожної національно свідомої людини учений відносив мову, релігію, історію. Він писав: «Поки наша душа ладна відгукуватись на рідну мову, поки святині народу є нашими святинями, його історія – нашою історією, можемо бути впевненими, що проповідь про національне зречення буде мати успіх лише серед випадкових викидів нашого народного організму».

Національну ідею у всіх її аспектах та ракурсах В. Завитневич розглядав також у статті «Банкротство основ німецької культури та ідеал російської цивілізації» (ТКДА. – 1915. – № 1). У дусі патріотичних виступів православного духовництва, які були дуже популярними в період Першої світової війни, автор писав про те, що німецька нація зловживає національною ідеєю, що й призвело до злочинів проти людства. Він із боєм подавав приклади того, як німці руйнували пам'ятники європейської культури саме тому, що вони були створені іншими народами. Проголосивши німців варварами, він доводив, що основою їх аморалізму є філософія Ф. Ніцше.

В. Завитневич вважався одним із тих «непокірних професорів» КДА, які виступили з колективною працею «Правда про Київську духовну академію» [6], що була написана після ревізії архієпископа Антонія і стала свідченням протесту викладачів і студентів академії проти бюрократичного устрою офіційної православної церкви зазначеного періоду. Той факт, що В. Завитневич завжди належав до «лівого крила» КДА, викликав незадоволення офіційної церковної верхівки і, як наслідок, у 1910 р. він змушений був піти у відставку, але продовжував безоплатно читати лекції у КДА [8].

У 1916–1917 рр. В. Завитневич входив до складу редакції журналу «Христианская мысль», авторами якого були представники «лівого крила» КДА, а читачами – віруюча інтелігенція. У цьому часописі він продовжував розвивати національну тематику. Серед багатьох виступів на шпальтах журналу варто виокремити відгук на статтю священника С. Соловйова «Національні боги і бог істинний», де він, відштовхуючись від теорії О. Хом'якова та власних роздумів щодо природи національної ідеї і національних аспектів релігійної свідомості, зазначав: «Історія знає греків, римлян, французів, німців, англійців,.. але вона не знає загальну людину...» (1917. – № 3/4. – С. 158).

Під час революційних подій 1917 р. В. Завитневич брав участь у редагуванні часопису «Церковно-общественная мысль», а в 1918 р. активно співробітничав із урядом Української держави – входив до складу Вченого комітету при Міністерстві сповідань, був головою наукової комісії із вироблення програм вивчення історії Української церкви тощо. У 1917–1927 рр. працював у Всеукраїнській академії наук, співробітничав із М. Грушевським в історичній секції.

Публіцистичним статтям і виступам В. Завитневича притаманні яскравий самобутній стиль, блискучі, майже афористичні висловлювання. В його статтях завжди наявні переконливі доведення, оригінальні порівняння, цікаві та змістовні історичні й філософсько-теологічні екскурси. Він уміло володів словом і оформлював свої думки таким чином, що вони були зрозумілі не лише вузькому колу інтелігентів, а й широкій аудиторії. Саме тому виступи вченого часто цитувались у суспільно-політичній пресі Києва кінця XIX – початку XX ст.

Володимир Завитневич помер 1927 р. у Києві й був похований на Щекавицькому цвинтарі. Сьогодні деякі його праці перевидають у Російській Федерації. В енциклопедіях і словниках професор Київської духовної академії, співробітник Всеукраїнської академії наук, більша частина життя і наукові інтереси якого були пов'язані з Україною, подається як «російський духовний письменник» [4]. У незалежній державі Україні статті та монографії цього талановитого публіциста, історика, науковця поки що не викликають зацікавленості в науковому середовищі й серед представників духовництва. Утім, така ж доля спіткала публіцистично-наукову спадщину його колег і друзів В. Екземплярського, М. Петрова, П. Кудрявцева та ін. Принаймні нам не відомі спроби створити хоча б антологію їхніх праць. Проте актуальність цих статей нам уявляється безсумнівною і, сподіваємось, висвітлення їхніх концепцій може стати у пригоді тим, хто досліджує проблеми формування стосунків церкви і держави, національні ідеї, історію України тощо.

1. Бердяев Н. Алексей Степанович Хомяков / Н. Бердяев. – Париж : YMCA-Press, 1997.
2. Завитневич Владимир Зенонович // НБУВ. Институт рукопису. – Ф. 175, № 1465.
3. Завитневич В. З. Вопрос о народности в научной его постановке / Завитневич В. З. – К., 1912.
4. Завитневич Владимир Зенонович // <http://ru.wikipedia.org>. – 2012.
5. Киселев В. Н. Исследователь внимательный и трудолюбивый : о жизни и деятельности историка и богослова, профессора В. З. Завитневича / В. Н. Киселев. – Мн. : Изд. В. П. Ильин, 2007. – 384 с.
6. Правда о Киевской Духовной Академии. – К., 1910.
7. Речь В. З. Завитневича // Из воспоминаний о В. Б. Антоновиче, как археологе. Памяти члена-учредителя Исторического общества Нестора-Летописца В. Б. Антоновича. – С. 38–43.
8. Рыбинский В. К истории Киевской Духовной Академии / В. Рыбинский // НБУВ. Институт рукопису. – Ф. 175, № 2017.

Исследуются концепции публицистических статей Владимира Завитневича, украинского религиозного деятеля.

Ключевые слова: публицистика, церковь, народность, история.

The concept of Vladimir Zavitnevich, Ukrainian religious figure, journalistic articles is explored.

Keywords: publisism, church, nation, history.

Олександр Мелещенко,
д. філол. н., проф. (Київ)

УДК 007 : 304 : 070

Значення рольової гри та породжуваних нею образів в університетській підготовці журналістів

Розглянуто значення рольової гри та породжуваних нею образів в університетській підготовці журналістів.

Ключові слова: рольова гра, образ, університетська підготовка журналістів, ігровий тренінг, організація занять, інтерактивні методи навчання, педагогічні інновації, методика викладання фахових дисциплін, комунікативна компетентність редакційних працівників, самостійна робота студентів.

Необхідність модернізації журналістської освіти поставила питання про масове поширення інноваційних педагогічних технологій. У цьому зв'язку можна виділити кілька ліній, за якими може успішно розвиватися викладання фахових дисциплін у журналістських підрозділах вищих навчальних закладів. Алгоритмом усіх інновацій слід вважати уявлення про особистість студента як головного об'єкта педагогічного процесу: згідно з принципами гуманістичної педагогіки не передача знань від викладача до студента, а активна діяльність самого студента, що розвиває його особистісні якості, здатна сформувані основні компетенції, які дозволяють йому розпізнавати й вирішувати професійні завдання, а також постійно поповнювати запаси необхідної інформації.

Якщо йти за цією логікою, на початкових етапах фахової освіти домінують різноманітні методи активного навчання – зокрема, рольові ігри. Самоактуалізація особистості студента, становлення та розвиток основних професійних якостей відбуваються в процесі такого ігрового тренінгу, де студенти спільно діють у мікрогрупах. Найскладніша частина в розробці концепції подібного заняття – організація творчого процесу. Викладачка факультету журналістики МДУ ім. М. В. Ломоносова О. Воронова виділяє кілька основних прийомів: 1) «єдина команда» (сприяє розвитку навичок відповідальності за свою ділянку, вчить розподіляти сили в колективі, працювати на кінцевий результат); 2) «команди, що змагаються»

(вирішення однієї й тієї ж або схожих завдань, що визначаються метою заняття); 3) «кожний за себе» (можливе запровадження лише елементів гри з огляду на індивідуальну творчу роботу); 4) «дискусія» (відстоювання учасниками діаметрально протилежних точок зору); 5) «конференція» (доповідачі проти тих, хто ставить їм запитання); 6) «прес-конференція» (один ньюсмейкер проти або коректних журналістів, або нахабних папараці); 7) «усі на одного!» (один відстоює свою позицію, а всі на нього нападають) [1, 206].

Операційна система активних методик може бути подана як навчальна ситуація у вигляді загальної схеми: завдання (проблемна ситуація, запозичена з реальної практики) – дії групи (розуміння завдання, розгляд варіантів і прийняття спільного рішення) – презентація рішення – оцінка результату студентами та викладачем – підсумковий коментар. На відміну від традиційної педагогіки, здобуте знання не просто відтворюється, а використовується, застосовується в процесі вирішення конкретних професійних завдань.

Тема належить до методики викладання журналістських дисциплін, і тут можна перелічити справжній «легіон» учених. Тому обмежимося прізвищами російських журналістикознавців О. Воронової [1], Ю. Зверєвої [2], Т. Фролової [3] та ін. Що стосується вітчизняних науковців, то варто згадати колективний навчально-методичний посібник, виданий в Інституті журналістики КНУ ім. Тараса Шевченка [4].

Мета дослідження полягає в з'ясуванні значення рольової гри та породжуваних нею образів у підготовці студентів-журналістів. Реалізація поставленої мети в статті передбачає розв'язання таких завдань: дослідити успішну методику викладання фахових дисциплін у журналістських підрозділах вищих навчальних закладів; вивчити роль образів у рольовій грі для здобуття студентами фахових знань, навичок та умінь. Об'єкт дослідження – рольова гра як один з активних методів навчання та образи, породжувані нею. Предмет дослідження – методика журналістської творчості.

Отже, під активними методами навчання слід розуміти інтерактивність, яку можна застосовувати як на старших курсах, так і відразу після вступу до університету. В останньому випадку це сприяє налагодженню контактів всередині академічних груп курсу і першокурсників із викладачами.

Інтерактивне навчання передбачає максимальну активізацію студентів на аудиторних заняттях. Постійне залучення слухачів до обговорення зазначеної проблеми не лише дає змогу підтримувати їхню увагу, а й сприяє кращому запам'ятовуванню вивченого матеріалу, розвитку в студентів творчих навичок, що особливо важливо

для майбутніх журналістів. Заохочення «запитань із залу» і наведення прикладів, «вкидання» в аудиторію суперечливих, неоднозначних тез і «слизьких» питань допомагає налагодити необхідний процес діалогу.

Наступний крок – предметно-тематична спеціалізація, яка відкриває шлях до аналітичної журналістики. Подальше використання нетрадиційних підходів дозволяє розвивати в студентів критичне мислення, дає змогу прямого контакту з реальністю. Розглянемо це на прикладі правової підготовки майбутніх журналістів: адже не секрет, що наше суспільство, яке стільки часу перебувало в державних межах, де норми законів не відповідали демократичним стандартам і де державі було вигідно тримати все населення у правничій неграмотності та громадянській покорі, досі не привчене вирішувати всі життєві колізії за допомогою третьої влади. Не виняток тут і журналістський корпус: у повсякденній редакційній плінності про право найчастіше згадують тоді, коли воно з тих чи інших причин виявляється порушеним або коли виникають суперечливі ситуації й навіть прямих конфлікт. Проте чим краще журналісти знають свої права та обов'язки, тим упевненіше вони почувають себе у досить складних умовах фахової діяльності й тим достойніше виконують свою соціальну значущу місію. Ось чому так важливо, щоб іще на студентській лаві молодий журналіст здобував необхідні правові знання та навчився орієнтуватися в чинному законодавстві.

Для закріплення та поглиблення здобутих правових знань проводяться різноманітні аудиторні заняття, мета яких – дати студентам систематизоване уявлення про нормативну базу й особливості внутрішньоредакційних, внутрішньомедійних та інших правовідносин редакцій періодичних видань і їхніх основних організаційно-правових форм. У результаті здобуті студентами знання мають стати когнітивною основою виховання правосвідомості молодого спеціаліста та його правомірної поведінки, яка є запорукою й необхідною умовою успішності законної професійної діяльності журналіста. Рольова гра покликана навчити студентів розуміти зміст законодавчих актів, усвідомлено використовувати норми права в конкретних життєвих ситуаціях.

Розглянемо ці теоретичні положення на прикладі проведення конкретної рольової гри, започаткованої на факультеті журналістики Белгородського держуніверситету (БелДУ, Російська Федерація) 3 квітня 2012 р. і вміщеної на факультетському сайті [5]. Майбутні журналісти разом із викладачами в рольовій грі у формі судового процесу звинувачували та захищали PR. Студентка І. Донцова виступила в ролі секретарки суду, яка вимагає об'єктивної роботи з

документами та відсутності будь-яких реакцій у зв'язку із судовою справою. Безперечно, ця роль не дає таких великих можливостей, як у прокурора чи адвоката, але постійна присутність на процесі та виклик свідків певною мірою нівелює вади цього образу.

Викладачка Т. Тришина в ролі судді відкрила судові засідання, перевірила явку свідків, оголосила склад суду. Для давання показань до залу суду були запрошені свідки з обох сторін учасників судової справи. Студентка Д. Зверева виступала в ролі захисника журналістики. Вона заявила суду, що ніколи не хотіла б пов'язувати свою діяльність з PR, наголосивши, що це її особиста позиція, бо як журналістка зможе «більшою мірою допомагати людям, ніж у ролі PR-спеціаліста».

На боці захисту PR-діяльності в ролі свідка виступила студентка М. Попова, котра надала суду речові докази – папку з різноманітними піарівськими матеріалами, за допомогою яких формуються іміджі та просуваються на ринок корисні товари й послуги. Її підтримала в ролі політика студентка К. Зибіна, на думку якої «піар не потрібний тим, хто проводить прозору політику, він необхідний лише тим, хто намагається створити собі фальшивий позитивний імідж». Експертний висновок суду надав у ролі медіакритика Е. Чубарих, який пояснив суть нового терміна «піарналістика», запропонованого деканом факультету журналістики БелДУ О. Короченським.

Студент О. Виноградов у ролі прокурора в обвинувальній промові підсумував показання свідків з боку обвинувачення, виділивши найбільш негативні риси PR-діяльності: 1) використання технологій «чорного PR»; 2) публікація матеріалів на замовлення в ЗМІ; 3) матеріальна вигода як основне мірило та цінність; 4) брак реальної користі для суспільства; 5) створення фальшивих іміджів, далеких від реальності. Наприкінці виступу він вимагає накласти заборону на PR-діяльність.

Суддя надала слово представникам захисту. Студенти В. Кравченко та О. Сабилінська в ролі адвокатів PR подали зустрічний позов «про захист честі й гідності» свого підзахисного. На їхню думку, позов «безглуздий», тому що суперечить реальній діяльності журналістів. Як речовий доказ, була подана папка з газетами, в яких були зазначені PR-матеріали (понад 50 % від усього обсягу видань). Це, на думку адвокатів, є головним доказом затребуваності піару в журналістів. Студентка Я. Колесникова в ролі свідка з боку захисту, співробітниця прес-служби надала суду докази у вигляді вдалих прес-релізів, без яких громадськість була б менше поінформована про найбільш важливі та соціально вагомі речі.

Потім у залі суду заслухали студентку К. Лагоду, котра виступила в ролі успішного імідж-мейкера. Вона заявила, що іміджетворчі роботи відомі всьому світу (В. Жириновський-політик, Леді Гага-співачка і т. д.). На її думку, ці образи вдалі, цікаві та затребувані. Без піару такої масової популярності ці люди могли б не досягти. Студентка Н. Скворцова в образі популярної естрадної співачки продемонструвала відеозапис кліпу Аніти Цой, в якому є такі слова: «Дуже важливо засвітитись, щоб народ не забував...». Після цього відео в прокурора виникло багато запитань, на які було дано такі відповіді: піар допомагає талановитим людям розкритися, «розкритися» й показати себе. Цей виступ підтримала й студентка В. Єгунова, котра навчається за напрямом «Реклама та зв'язки з громадськістю». Вона розповіла суду, що її «ще в дитинстві приваблювала ця робота, коли вона прилаштовувала бездомних кошенят у хороші руки».

Студентка К. Кравчук у ролі експерта-історика зробила аргументований висновок, надавши суду цікаві історичні факти про існування піару та протоPR-технологій у різні історичні епохи.

Наприкінці адвокати підсумували позиції свідків та аргументували, чому їхній підзахисний «не винний»: 1) він створює вдалий імідж; 2) співробітники прес-служб інформують громадськість про важливі заходи та події; 3) шоу-бізнес, у принципі, не може існувати без PR; 4) журналісти у своїх матеріалах самі застосовують піар; 5) під час передвиборних кампаній використання PR-технологій неминуче; 6) PR – невід'ємна частина нашого життя.

Після дебатів суддя дала час присяжним засідателям для оголошення вердикту в цій справі. Колегія присяжних, порадившись, дійшла єдиного рішення: піар винний, однак має право на існування, не підміняючи собою журналістські тексти. Суд визнав за винним право на реабілітацію.

Отже, образи, що виникають під час рольової гри, змушують студентів занурюватися в різноманітні виробничі ситуації та представляти позиції учасників. На конкретних прикладах студенти вчать-ся застосовувати знання, здобуті в процесі вивчення дисциплін предметно-тематичної спеціалізації, переконливо вести суперечку, перемовини, аргументувати власну точку зору, оперативно приймати рішення в стандартних і нештатних ситуаціях. Робота в команді, спрямована на досягнення поставленої мети, спільного успіху, сприяє розвитку комунікативних навичок, а включення в роль допомагає навчитися прогнозувати реакцію оточення. У студентів виробляється «почуття актуального», вміння створювати інформаційний привід та інформаційну цінність тексту, виступати публічно в різноманітних комунікативних ролях.

Проведення рефлексії на різних етапах заняття дає змогу осмислювати власні дії, спонукає до саморозвитку. Завдяки навчанню в інтерактивному режимі студенти легко освоюють роботу в парах і групах, оволодівають навичками спільної діяльності, вчаться об'єктивно оцінювати себе й товаришів, вільно висловлюватись, аргументовано відстоювати власну позицію, позитивно ставитися до етапу рефлексії та аналізу. Усі ці навички та вміння мають велику практичну цінність, оскільки безпосередньо пов'язані з майбутньою професійною діяльністю.

1. Воронова О. А. Игровой тренинг для журналистов: приемы организации занятий / О. А. Воронова // Журналистика в 2008 году : общественная повестка дня и коммуникативные практики СМИ : сб. материалов Всерос. науч.-практ. конф. – М., 2009. – С. 205–206.

2. Зверева Ю. И. О Всероссийском конкурсе по международному гуманитарному праву / Ю. И. Зверева // Там же. – С. 210–211.

3. Фролова Т. И. Педагогические инновации в профессиональном образовании журналистов / Т. И. Фролова // СМИ в условиях глобальной трансформации социальной среды : материалы Всерос. науч.-практ. конф. – М., 2008. – С. 93–94.

4. Журналістська педагогіка в контексті Болонського процесу : навч.-метод. посіб. / за ред. В. В. Різуна. – К., 2007. – 608 с.

5. На скамье подсудимых – пиар// Сайт факультета журналистики Белгородского государственного университета [Электронный ресурс]. – Режим просмотра : <http://www.journ.bsu.edu.ru/>. – 2012. – 3 апр. – Назва з екрана.

Рассматривается значение ролевой игры и порожденных ею образов в университетской подготовке журналистов.

Ключевые слова: ролевая игра, образ, университетская подготовка журналистов, игровой тренинг, организация занятий, интерактивные методы обучения, педагогические инновации, методика преподавания профессиональных дисциплин, коммуникативная компетентность редакционных работников, самостоятельная работа студентов.

Value of role game and the images born by it in university preparation of journalists is considered.

Keywords: role game, an image, university preparation of journalists, game training, the organization of employment, interactive methods of training, pedagogical innovations, a technique of teaching of professional disciplines, communicative competence of editorial workers, independent work of students.

Тетяна Хітрова,
к. філол. н., доц. (Запоріжжя)

УДК 304 : 477 : 070

Соціокомунікативні технології формування історичної пам'яті в радянському комунікативному середовищі

У статті проаналізовано медійну модель формування змісту й трансляції «історичної пам'яті» у межах радянського комунікативного середовища. Визначено специфіку використання маніпуляційних комунікативних стратегій у реалізації радянської «політики пам'яті». З'ясовано основні періоди конвергенції радянських комунікативних стратегій, зумовлені процесами внутрішньої й зовнішньої трансформації радянського комунікативного простору.

Ключові слова: історична пам'ять, комунікативні технології, комунікативне середовище, маніпуляція.

Однією з характерних ознак публічної комунікації сучасного інформаційного простору України є усвідомлене співіснування різних типів історичної свідомості, що пов'язано з надмірною політизацією історичного процесу (у наш час) та ідеологічним нашаруванням на адекватне відображення явищ минулого (за радянської доби). Такий стан справ характерний для більшості країн пострадянського табору, де ностальгія за втраченим минулим однієї соціальної спільноти урівноважується свідомим акцентуванням на трагедіях минулого іншою соціальною групою. На думку російської дослідниці Л. Репіної, це «глибока психологічна потреба в захищеності, яка дає надію зміни на краще, або душевно близький прихисток у минулому» [3, 162].

Знання про минуле в багатьох асоціюється виключно з історією. Водночас «минула реальність» у своїй своїй багатоманітності підсистем є основою соціокомунікативних інтерпретацій з домінуючою роллю символічних настанов у конструюванні образів минулого. Відповідно до цієї концепції формування історичних знань є соціальним процесом у площині конструювання «реальності» у межах тріади «минуле – теперішнє – майбутнє», де соціум (суспільство) сприймається як система або мережа комунікації. Таким чином, минуле конструюється в комунікації з науковим об'єктом вивчення – соціальною комунікацією. Підтвердженням наших міркувань є зміна предметної галузі сучасних наукових пошуків, у результаті чого деякі науковці (зокрема в галузі історичних (В. Верстюк,

В. Вашкевич, В. Масненко, І. Савельєва, В. Полянський, Б. Кравченко, О. Толочко), філософських (В. Жадько, Т. Ящук, Д. Куликов), політологічних (О. Мотиль, В. Кулик, Є. Шегал) та соціологічних (Л. Репіна, А. Філіпов) досліджень) перекладаються з ідеологічно насичених текстів на пропагандистські образи й символи, з політичної історії – на культурну політику. Мета таких робіт полягає не в реконструкції ідей, а в тому, щоб описати образи, в яких жила «колективна пам'ять» і в яких вона існує в наш час [5, 12].

Затребуваність такого поняття, як «пам'ять», демонструє релевантність сучасних наукових пошуків у концепції досліджень способів трансляції, збереження та передачі масової (соціально значущої) інформації від архаїчних до постмодерністських.

На думку І. Савельєвої та А. Полетаєва, архаїчні підходи пов'язані з «практикою антропоморфізації соціальних спільнот, наданням соціальним колективам та групам рис індивідуальної особистості» [6, 186]. Характерною рисою подібних робіт є превалювання таких концептів, як «дух народу», «душа народу», «характер народу», «груповий дух», «колективна душа», що відображають міфічно-релігійний або метафізичний рівень розвитку комунікації. Циркуляція таких категоріальних одиниць виявлена в працях німецьких і французьких дослідників XVIII–XIX ст. (Ш. Монтеск'є, Вольтер, Х. Штейнталь, В. Вундт, М. Шелер). І. Савельєва називає їх псевдонауковими (метафоричними) з точки зору історичних досліджень. Однак антропоморфізація колективного об'єкта використовується й у сучасних дослідженнях, зокрема під час ідентифікації «колективної пам'яті» у медіакulturі (Н. Зражевська), масовій комунікації (Т. Лільо, М. Титаренко), психоаналізі, психолінгвістиці, культурології тощо. З точки зору дослідження конструкту «історична пам'ять», використання антропологічних універсалій є важливим складником ідентифікації ментальних операцій, пов'язаних із повсякденною орієнтацією історичних суб'єктів різного рівня (індивідів, соціальних груп), що спираються на характерні ознаки різних етапів розвитку історичної свідомості.

Постмодерністський напрям сучасних наукових пошуків виявляється в тенденції розуміти соціальне як результат дій, що базуються на певних ідеях, об'єктом дослідження яких є не лише текст, а й вся знакова система, що містить «архіви пам'яті». Одними з перших такі концепції були представлені у працях французької семіотичної школи (Р. Барта, Ю. Кристєвої, Ж. Дерріда та ін.). Ідея використання історичного наративу генетичного типу (відповідно до класифікації Й. Рюзена) в осмисленні такого явища, як «історична пам'ять», дозволила сучасним науковцям аналізувати сутність минулого як зміну, що характеризується ціннісно-ідеологічними та ментальними трансформаціями («попередні зразки діяльності трансформуються для того, щоб бути включеними в сучасні

умови, визнання мінливості форм життя і моральних цінностей веде до розуміння інших, а отже, і глибшого розуміння себе» [4, 57].

Загалом, конструкт «історична пам'ять» продемонстрував неабияку здатність до експансії, і, на думку російської дослідниці І. Савельєвої, до кінця 90-х рр. XX ст. перелік праць із «історичної пам'яті» був різноманітним. Причому науково-теоретичними вона називає виключно історичні роботи, дослідження ж, підготовлені політологами, журналістикознавцями, музеєзнавцями, називає «міфотворчими опусами, ідеологізованими історіями» тощо [6, 169]. Такий консерватизм і зверхність створюють передумови для галузевої сегментизації сучасної наукової комунікації на рівні об'єкта й предмета досліджень і певним чином нівелюють міждисциплінарну інтеграцію.

Водночас комплексний аналіз генези, структури, соціального функціонування й механізмів трансформації соціальних уявлень, концептуальних систем та ідеологічних міфів, що визначають знання суспільства про минуле в різні історичні епохи та періоди, залишається поки що дослідницькою перспективою [6, 190]. У вимірі соціальних комунікацій ці проблеми є малодослідженими й репрезентують широке коло дискусійних питань, теоретичні аспекти яких розглянуто в фундаментальних працях Я. Ассмана, Ле Гоффа, П. Нора, Й. Рюзена, Л. Репіної, П. Хатгона, М. Хальбвакса О. Ексле та ін. Розроблений методологічний інструментарій та формалізовані теоретичні моделі вищезгаданих науковців є основою сучасних емпіричних досліджень.

Метою цієї розвідки є визначення специфіки соціокомунікативних інтерпретацій конструкту «історична пам'ять» у радянському комунікативному середовищі, аналіз його медійної моделі як процесу конвергенції комунікативних стратегій, що репрезентує детерміновану концепцію конструювання (коригування) української (радянської) історичної пам'яті й характеризується превалюванням маніпуляційних технологій.

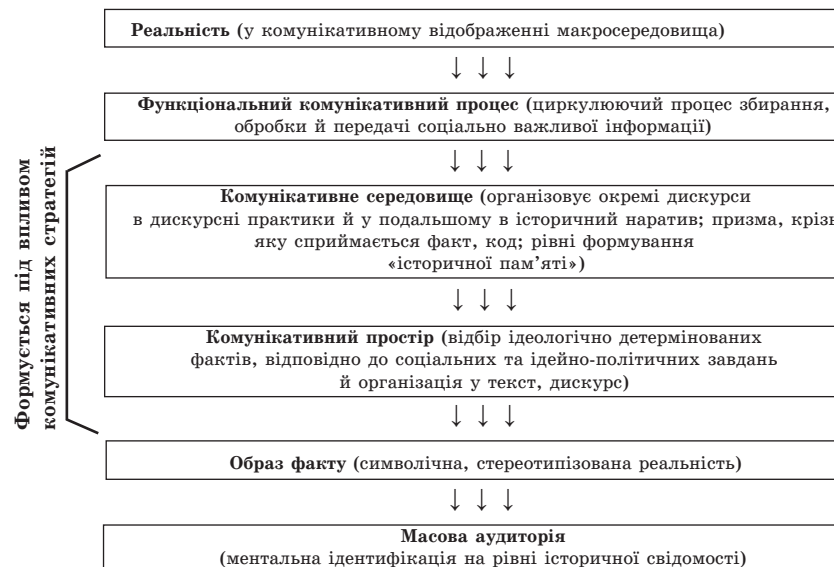
Вивчення «пам'яті» про конфлікти й катастрофи XX ст. (масові репресії, національний геноцид тощо) викликає все більше зацікавлення дослідників у зв'язку з роллю пам'яті в історичному конструюванні соціальної (колективної) ідентичності. Проблема співвідношення часу (простору як образу події), пам'яті, історичної свідомості та колективної ідентичності стає самостійним фокусом досліджень й у галузі соціальних комунікацій, що репрезентує самостійний об'єкт (фіксовані джерела масової інформації, які, за класифікацією П. Нора, є функціональними місцями пам'яті; комеморації – символічні місця) і предмет аналізу (соціокомунікативні засоби, комунікативні стратегії, технології маніпуляції та конвенціалізації тощо), які, на думку І. Савельєвої, не суперечать академічним принципам історизму, оскільки оперують образами реальних фактів на основі масових уявлень [6, 169].

Образ (образ реальних фактів, їх семіотичне сприйняття) перебуває між реальністю й реципієнтом у межах певного комунікативного простору (тексту → дискурсу), що включений у зовнішнє середовище процесу комунікації (дискурсна практика → наратив), посередником, що допомагає аудиторії приймати реальність, є система інформаційно-комунікативних засобів або медіакультура (за Н. Кириловою).

З погляду аналізу історичної ретроспективи соціокомунікативних засобів формування «історичної пам'яті» (у широкому розумінні) та історичної свідомості (як складової ментальної ідентифікації, у більш вузькому), комунікативний процес – це процес упорядкування дискурсних практик в організованій наратив, що характеризується наявністю усталеної системи засобів, способів і каналів комунікації. На думку Ю. Хабермаса, фахівця західної теорії комунікації, правила й умови взаєморозуміння (змістовності) у процесі комунікації обумовлюються наявністю різноманітних дискурсів [7, 23].

Схематично цей процес можна відобразити на прикладі радянської технології трансляції змісту «історичної пам'яті» її медійної моделі (формування або корегування, відповідно до соціально-політичних завдань), яка й нині на рівні історичної свідомості впливає на індивідуальні та масові рецепції, характеризує емоційно-поведінкові, ціннісні орієнтири, визначає способи та критерії ідентифікації (див.: Додаток 1).

Додаток 1.

Дослідник комунікативних стратегій С. Дацюк радянську систему комунікації називає «ідеологічно маніпулятивною» [1, 2]. Вищенаведена схема цілком аргументує таку позицію, однак обов'язковою умовою її функціонування в контексті цільової комунікації є солідарність та довіра масової аудиторії, що, власне, і були основою радянських гасел, елементом соціальної інженерії. Використання технологій соціальної комунікації (зокрема, засобів силлогічної аргументації у пропаганді) у середині маніпуляційних стратегій сприяло швидкій масофікації процесів публічного схвалення та підтримки серед широкої аудиторії.

Лише системність у демонстрації, відображенні й заучуванні радянських історичних наративів могла забезпечити безпечальну легітимність радянської влади на всіх її територіях. Маніпуляційна природа комунікативного процесу стала ефективною формою радянської пропаганди та дійовим засобом формування історичних міфологем. З погляду побудови соціокомунікативних стратегій, радянський медійний простір являв собою тоталітарну модель соціокультурного проектування, в якій комунікативний процес був побудований на позиції конвенційної стратегії (щодо ставлення аудиторії до влади), а влади щодо масового реципієнта – на позиції маніпуляційної стратегії, яка на рівні превалювання символічного контексту в сукупності дискурсних практик поглинала стратегію конвенціоналізації (суспільного договору).

Обов'язковою умовою впровадження маніпуляційних стратегій є їх підтримка з боку влади (ідеології) та системність поширення, яка реалізується шляхом залучення засобів масової інформації. Саме за таким принципом будувалася радянська «політика пам'яті», коли тексти ЗМІ, наділені статусом знання, ставали засобом втілення певних ідеологій, масово тиражуючись у різноманітних медіадискурсах на шпальтах періодичних видань. Репрезентуючи закритий (дискретний) тип континууму розуміння, вони породжували простір некомпетентності, що базувався на принципі солідарності та довіри з боку аудиторії й був зручною формою управління поведінковими рефлексіями. На думку Дж. Бекера, медіа покликані «постійно виконувати функцію виховання та навчання аудиторії, як думати і діяти», мобілізувати «на допомогу в досягненні цілей режиму» [2, 178].

Розраховані на усереднений естетичний та когнітивний рівень сприйняття, тексти медіа мали сприяти формуванню ідеального радянського реципієнта, який не міг би сприймати текст за межами сформованого стереотипізованого досвіду, акумулюючи таким чином нову колективну творчість у межах єдиного історичного наративу. Його активне домінування навіть у сучасному соціокомунікативному просторі свідчить про чітко сплановану стратегію інформаційного впливу радянськими ідеологами на масового реципієнта.

У межах пропонованої розвідки, акцентування на дослідженні соціо-комунікативних технологій формування «історичної пам'яті» в контексті радянського комунікативного середовища не є випадковим, оскільки сам цей концепт став одним із центральних у моделі радянського державного й національного будівництва в широких поліетнічних межах із превалюванням різних типів національної свідомості. Тому основною метою радянських маніпуляційних технологій було культивування спільної радянської історичної пам'яті на основі формування певного символічного контексту, який став зручною й діювою формою впровадження соціальних замовлень радянських ідеологів.

Однак аналізована вище модель радянського комунікативного процесу у розрізі формування (коригування) історичної пам'яті не була спільною для всього радянського періоду, вона зазнавала деформацій, а то й повного розриву, шляхом внутрішніх трансформацій комунікативного простору та зовнішніх втручань.

Ознаками внутрішньої трансформації характеризується період Другої світової війни та післявоєнний час. Коли відбувається коригування змісту маніпуляційних технологій (політика викорінення національної історичної пам'яті змінюється політикою формування радянської історичної пам'яті). Розривом радянського комунікативного процесу характеризується період шістдесятництва (поява «самвидаву», створення альтернативного комунікативного простору), зумовлений зовнішнім соціокультурним втручанням. «Самвидавні» публікації не лише подавали відсутню в радянському офіційному дискурсі інформацію, а й творили форум для висловлювання опозиційних поглядів, що їх підрежимні видання все ще вважали неприйнятними» [2, 184]. Однак руйнації базового комунікативного середовища не відбулося, а тому «період застою» став черговим етапом поглинання опозиційних стратегій маніпуляційними (з коригуванням змісту радянської історичної нарації).

Періоди гласності й «перебудови» характеризуються початком руйнації маніпуляційних стратегій радянського комунікативного процесу та укладенням суспільного договору, формуванням конвенційних стратегій між учасниками комунікативного процесу (інформаційна діяльність Української Гельсінської спілки, товариства «Меморіал», «Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка», ідеологічне «розшарування» ЗМІ тощо). Процес загальної недовіри й відторгнення маніпуляційно маркованого простору на зламі 90-х рр. деконвенціоналізував радянське комунікативне середовище.

Слід також додати, що на процеси внутрішньої й зовнішньої деформації радянських маніпуляційних стратегій впливали опозиційні комунікативні стратегії, репрезентовані українським національним опором як усередині країни, так і в діаспорі. Утворюючи по суті альтернативний кому-

нікативний простір, вони, однак, не змогли вийти за межі радянського комунікативного середовища й розірвати тип базового комунікативного процесу. Оскільки, на думку С. Дацюка, опозиція не є самостійним типом комунікативної стратегії, а й перебуває всередині маніпуляційної комунікативної стратегії й відображає реакцію контрагента на маніпуляційні дії агента впливу [1, 6].

Намагання спинити поширення «шкідливих» опозиційних комунікативних стратегій змушувало владу стримувати глобалізаційні процеси. Вона не лише «глушила» програми західних радіостанцій, а й використовувала інші частоти та стандарти (відмінні ніж у сусідніх країнах) для свого радіо та телебачення. І лише в 50-х рр. XX ст., передчуваючи можливість порушення цілісності радянського комунікативного процесу, влада змінює концепцію організації медійного простору, шляхом боротьби з «ворожими впливами» більш привабливими власними телевізійними продуктами з пильно контрольованою їх ідеологічною адекватністю [2, 179].

Розглянуті вище процеси конвергенції комунікативних стратегій у межах радянського комунікативного середовища фіксують основні періоди формування й трансформації радянської «політики пам'яті». Відображають ідеологічно детерміновану концепцію конструювання/коригування української (радянської) історичної пам'яті, що наглядно демонструє (див.: Додаток 2).

Додаток 2.

У радянському комунікативному середовищі пам'ять про центральні події минулого була представлена побутуванням двох концептуальних моделей, які відображали основні соціально-політичні завдання правлячої еліти в різні періоди радянського будівництва. Модель пам'яті, яка реалізовувалася в концепції «тріумф – катастрофа» (за класифікацією Й. Рюзена) мала сприяти формуванню радянської ідентичності, що була об'єднувальним чинником у межах багатонаціональної держави. Модель «прогрес – традиція» (за Л. Рєпіною) була базовою складовою соціальної пам'яті й детермінувалася соціальними завданнями та програмами. Обидві моделі за своєю природою є маніпуляційними, а отже, формували викривлений образ минулого.

На нашу думку, саме цей чинник впливає й на сучасні ментальні рефлексії на рівні підсвідомої ідентифікації індивіда чи соціальних груп, характеризує сучасний стан історичної свідомості, визначає поведінкові мотиви в напрямі схвалення чи заперечення різних версій «історичної пам'яті». Аналіз специфіки соціокомунікативних інтерпретацій «історичної пам'яті» в радянському комунікативному середовищі, фіксація основних періодів її формування й коригування з використанням необмеженого ресурсу маніпуляційних технологій дозволяє структурувати радянський комунікативний процес, з'ясувати природу негативних наслідків комунікативного впливу на рівні ментальних трансформацій й визначити специфіку методологічного інструментарію дослідження конструкту «історична пам'ять» у радянському соціокультурному вимірі.

Одним із найбільш перспективних напрямів подальших досліджень вважаємо вивчення структури соціокомунікативних засобів формування «історичної пам'яті» в радянському комунікативному середовищі, специфіки організації його комунікативного простору, технологій трансляції у межах базового комунікативного процесу.

1. Дацюк С. Коммуникативные стратегии [Электронный ресурс] / С. Дацюк. – Режим доступа : <http://www.korolewstvo.narod.ru/psychostat/comstr.htm>.

2. Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки : моногр. / В. Кулик. – К. : Критика, 2010. – 655 с.

3. Рєпина Л. Концепции социальной и культурной памяти в современной историографии / Л. Рєпина // Феномен прошлого / [отв. ред. И. Савельева, А. Полетаев]. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2005. – С. 122–170.

4. Рюзен И. Кризис, травма и идентичность / И. Рюзен // «Цепь времен»: проблемы исторического сознания / ред. Л. Рєпина. – М. : ИВИ РАН, 2005. – С. 59–60.

5. Савельева И. Типы знания о прошлом / И. Савельева, А. Полетаев // Феномен прошлого / [отв. ред. И. Савельева, А. Полетаев]. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2005. – С. 12–66.

6. Савельева И. «Историческая память» к вопросу о границах понятия / И. Савельева, А. Полетаев // Феномен прошлого / [отв. ред. И. Савельева, А. Полетаев]. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2005. – С. 169–220.

7. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие : моногр. / Ю. Хабермас ; [пер. с нем. Д. Складнева]. – СПб. : Наука, 2001. – 380 с.

В статье анализируется медийная модель формирования содержания и трансляции «исторической памяти» в рамках советской коммуникативной среды. Определяется специфика использования манипуляционных коммуникативных стратегий в реализации советской «политики памяти». Характеризуются основные периоды конвергенции советских коммуникативных стратегий, обусловленные процессами внутренней и внешней трансформации советского коммуникативного пространства.

Ключевые слова: историческая память, коммуникативные технологии, коммуникативная среда, манипуляция.

Media model of formation of the contents and translation of «historical memory» within the Soviet communication environment is analyzed. Peculiarities of using of handling communication strategy in realization of the Soviet «policy of memory» is defined. The author gives characteristic of the main periods of convergence of the Soviet communicative strategies, caused by processes of internal and external transformation of the Soviet communication space.

Keywords: historical memory, communicative technologies, communication environment, manipulation.

Леся Городенко,
д. н. із соц. комунік. (Київ)

УДК 007 : 304 : 08

Гібридність мережевої комунікації і мережевої журналістики

У статті розглянуто основні категорії трансформаційного процесу гібридизації у мережевій комунікації і мережевій журналістиці.

Ключові слова: гібридність, мережева комунікація, мережеві медіа, трансформація.

Учасні теорії комунікацій і журналістики, зіткнувшись із новим комунікативним феноменом – інтернетом, змушені видозмінювати й розширювати усталені парадигми, застосовувані для позначення головних масовокомунікативних процесів. При цьому більшість вітчизняних і зарубіжних теоретиків сходиться на думці, що трансформації, які супроводжують масову комунікацію, виникають у результаті гібридизації традиційних і нових ЗМК. На певному етапі гібридизації масової комунікації виникає поняття медіакомунікації як синтез міжособистісного й масового спілкування, формуються гібридні медіа, в яких кардинально модифікуються відносини «автор – читач», набувають значущості мультимедійні й інтерактивні медіасервіси. Спроба розібратися в основних категоріях трансформаційного процесу гібридизації у мережевій комунікації визначає актуальність статті.

Метою статті є тлумачення поняття гібридності як трансформаційного явища в мережевій комунікації і мережевій журналістиці. Постають завдання: прокоментувати основні обґрунтування гібридної трансформації в мережевій медіакомунікації; простежити особливості зазначених трансформаційних процесів. Об'єктом дослідження є мережева комунікація і мережева журналістика.

Гібридність мережевої медіакомунікації є малодослідженим явищем. Як правило, гібридність теоретики масової й мережевої комунікацій розглядають у контексті трансформаційних процесів у нових медіа і в теоріях масової комунікації як синтез деяких невластивих традиційному медіа параметрів й ознак, у результаті якого з'являються нові структурні елементи в теорії і практиці медіакомунікацій (наприклад, З. Вайшенберг, Б. Потятиник). Серед інших суттєвих наукових досліджень виділяється концептуальне тлума-

чення медіа як гібридного інструменту формування нового типу суспільства, побудованого на інформації і знаннях (наприклад, Д. Іванов, Є. Волошин). Гібридні ознаки медіа, що спричиняють інмутаційні поведінкові наслідки мас, є об'єктом студій О. Холода. Під кутом видозміни медіа під впливом мережевого середовища вивчає гібридність Л. Городенко.

Концептуальне призначення інтернету як мережі, непідвладної зовнішнім руйнаціям, заклало головні ідеї гібридності мережевої комунікації. Відповідно до семантичного тлумачення гібридом вважається тваринний або рослинний організм, виведений за допомогою схрещування різних видів з метою одержання якісно нових, кращих нащадків [4, 593]. Таким чином, можна говорити про запозичення ще одного терміна з біології (чи генетики) поряд з «ризомою» і наближення його когнітивних характеристик до мережевої природи. У теорії мережевої комунікації під процесом створення гібридів ми розуміємо дії, спрямовані на поліпшення тих чи інших властивостей мережі через адаптацію до властивостей інших об'єктів (часто немережевих) і пристосування до різноманітних технічних та соціальних умов існування. Завдяки набутим чужорідним властивостям мережа стає більш гнучкою і може виконувати розширене функціональне навантаження.

В історичному контексті інтернет динамічно видозмінювався й удосконалювався, вбираючи в себе технології різних комунікативних процесів. Завдяки своїй гнучкості він постійно витісняє й пригнічує власні аналоги чи конкурентів і залишається найпотужнішим інформаційно-комунікативним утворенням з розгалуженою гібридною системою послуг і сервісів останніх десяти років. Гібридність закладена безпосередньо в тлумаченнях поняття інтернету. За одним із таких визначень, інтернет – *глобальний* фонд інформації і послуг, *локально* доступний через персональні комп'ютери, кожен з яких становить частину *глобальної* системи пов'язаних між собою комп'ютерних мереж [4, 18]. Іншими словами, інтернет гібридує явища глобальності й локальності та абсолютно вписується в геополітичні процеси *глокальності*.

Процес гібридизації комунікації у глобальному масштабі відбувається через видозміну інформаційних взаємодій трьох класів систем: штучних (технічних) – від найпростіших регуляторів до глобальних комп'ютерних мереж; природних (живих) – від генів до соціальних спільнот; змішаних, наприклад, взаємодія штучного органу і живого організму чи системи «людина – машина». Такі трансформації визначають базові характеристики мережевої комунікації, поєднані й синтезовані внаслідок об'єднання сегментованих

елементів традиційних форм спілкування через традиційні носії інформації. Власне, теза М. Маклюена «медіа є повідомлення» (чи в іншому перекладі «засіб комунікації є повідомлення») суттєво симулює гібридні властивості мережевої комунікації.

Як діалектичне трактування гібридності мережевої комунікації, можна сприйняти тезу щодо інформаційного та знанневого навантаження інтернет-джерел. Російський філософ Є. Волошин розглядає мережеву комунікацію як інструмент перенесення інформації у знання, які є ресурсом для формування інтелектуального капіталу. Хоча «у просторі мережевої комунікації природу знань відведено вкрай мало місця порівняно з іншими комунікаційними ресурсами, що задовольняють побутові, споживацькі, розважальні й інші потреби користувачів» [2, 4]. Більш категоричні висловлювання знаходимо в іншого російського теоретика мережевої комунікації Д. Іванова, який стверджує: «в інтернеті не створюється жодне знання» [3], а отже, мережеві структури, як прогресуюча форма розвитку, є нецілісними й акумулюють виключно елемент накопичення інформації і даних. Науковець підсумовує, що розглядати інформаційне суспільство як нову форму устрою світу слід на рівні «комунікативного суспільства», побудованого на основі завантаження й обміну інформацією, в якому інтернет виконує функцію виключно кібер-протеза [3]. Таким чином, у роботах російських учених виникає ідея виключно інформаційного забарвлення інтернету, а гібридне формування «знання» заперечується як таке. Ми не зовсім погоджуємося з такими трактуваннями, оскільки вважаємо, що інтернет є безмежною скарбницею світових знань, які через комунікативні акти стають джерелом нових знань.

Серед актуальних чинників, що дають можливість говорити про гібридність як ознаку мережевої комунікації, виділимо синтез усного та писемного мовлення, що в результаті сформував новий мовно-лінгвістичний феномен – усно-писемне мовлення. Іншим аспектом, що функціонує часто поза правилами ustalених мовних схем із гібридним забарвленням, є творення так званих нових мов, а також неологізмів, в основу яких покладено невластиві для національної мови концепти. Це, перш за все, адаптація англійських словосполучень до українських реалій і синтез українських неологізмів на основі англійської чи російської лексики. Зокрема, для мережевого спілкування майже загальноприйнятим вважається абревіатура «ІМХО», кирилізована з англійської, яка означає «на мою скромну думку». Не менш популярним є вживання слів «лузер», «ламер» та ін. для позначення рівня компетенції користувача щодо комп'ютерних та телекомунікативних технологій. Отож, ми спосте-

рігаємо процес гібридизації мережевої мови через синтез українських, англійських та російських слів, унаслідок чого відбувається усвідомлення різності мовної культури в мережевому та реальному світах.

Трансформація комунікації широко і різноманітно втілена в нових інтерактивних мережевих формах журналістики, яка, на думку німецького професора З. Вайшенберга, є своєрідним гібридом «з аналізу, коментарю та послуги» [1, 80]. Гібридизація кібержурналістики полягає й у потребі інформувати читачів «про процеси в самих комп'ютерних мережах» [1, 80]. Таким чином, виокремлюється ще одна унікальна властивість мережевої журналістики, не властива ні традиційним ЗМІ, ні традиційній комунікації – поширення як внутрішніх концептуальних даних, так і зовнішнього контенту. Мережева комунікація пропонує розмаїття способів зв'язку, недосяжних традиційним медіа. Через цю властивість інтернету його також називають «гібридним видом медіа» [1, 151], адже він дозволяє поєднувати між собою досі відокремлені режими комунікації та стирає межі між індивідуальною та масовою комунікацією.

Подібні ідеї висловлює український науковець Б. Потятиник, який вважає, що з появою такого мережевого сегмента, як соціальні мережі, є підстави говорити, що «міжособистісна чи групова комунікація легко переходить у масову, часто ... підриваючи позиції традиційних ЗМІ» [6, 15]. Тож підсумуємо: МК є своєрідним гібридом, що об'єднує індивідуальне, групове і масове спілкування.

У мережевому медіасередовищі дедалі частіше науковці спостерігають за розмиванням меж журналістики. Однією з таких ознак є гібридизація тем і жанрів. У тематичному контексті найчастіше такі трансформації є наслідком таблоїдизації медіа, коли інформаційний та розважальний контент починає інтерпретуватися як щось саме собою зрозуміле, а соціальні наголоси інформації відходять на задній план. Жанрова гібридність мережевих медіа не викликає жодних сумнівів, оскільки практично всі інтернет-медіа намагаються удосконалити жанрову структуру журналістики, синтезуючи невластиві традиційним жанрам властивості. Одночасно можемо зазначити: незважаючи на всі спроби, мережева журналістика не має власних унікальних інформаційних чи аналітичних жанрів.

На нашу думку, інтернет-медіа є вкрай точним відображенням гібридизації комунікації. Нормальною практикою вважається залучення максимальної кількості інформаційних засобів донесення новин на будь-якому медійному ресурсі. Наявність відеоряду чи аудіозапису на сайті газетного ЗМІ не є чимось екстраординарним. Навпаки, використання виключно ustalених для традиційних медіа

способів інформування без залучення інтерактивного чи мультимедійного інструментарію створює неприродну візуалізацію інформаційно-комунікативного медіаресурсу. Наприклад, газета може створити радіостанцію, журналісти якої озвучуватимуть в інтернеті опубліковані матеріали (чи ті, що готуються до друку), проводитимуть різні обговорювання в прямому ефірі й транслюватимуть музику.

Окремо слід зазначити таке гібридне явище мережевої комунікації, як інтерактивне телебачення. У деяких прогнозах (наприклад, [7]), які ми досить скептично сприймаємо, йдеться про витіснення традиційних ЗМІ (у тому числі телебачення) мережевими технологіями. Проте ситуація, що спостерігається в медійному просторі, не дає жодних підстав підтвердити цю тезу. Натомість відбувається переосмислення телебачення як явища в контексті цифрових засобів передачі даних і комунікації. Саме синтез телевізійних, кабельних та інтернет-технологій спричинили появу нового гібрида – інтерактивного мережевого телебачення з його можливостями користувацького моделювання ефірної сітки, зворотного зв'язку, коментування й ін.

Мультимедійність як одна з визначальних властивостей комунікації також є синтезованою, оскільки дає можливість використовувати у спільному середовищі розрізнені медійні засоби донесення інформації, зокрема, текст, звук, відео, зображення та ін. Мультимедійний інструментарій мережевої журналістики чи не найкраще (порівняно з можливостями інших видів медіа) креолізує текстову природу інформації.

Відповідно до наведених нами аргументів можна констатувати: мережева комунікація є гібридом, що поєднав й адаптував до своєї природи більшість комунікативних ознак.

Феномен мережевої комунікації в теоретичній і практичній реалізації виявляється в синтезі всіх комунікативних процесів – соціальному, біологічному та технологічному. Гібридність мережевої комунікації є наслідком поєднання, трансформації, адаптації різних узагальнювальних положень, що пояснюють стійкі та динамічні внутрішні механізми комунікації, всі об'єкти й процеси та характеризуються такими явищами: усно-писемний стиль мовлення; об'єднання індивідуального, групового, масового спілкування; взаємозв'язок соціальних, біологічних, технічних процесів (наприклад, явище «людина – машина»); мультимедійність медіа і процесів; синтез традиційних ЗМІ тощо.

Мережева журналістика є гібридною журналістською формою подання новин і аналітики, яка синтезувала традиційні жанри й

способи представлення інформації. Незважаючи на багатий мультимедійний та інтерактивний інструментарій, вона так і не створила власних унікальних жанрів і спекулює, перш за все, на інформаційній складовій та регулюванні інформаційними потоками. Гетерогенність і неможливість ідентифікувати узгоджену професійну практику створили передумови для ведення дискусії про формування нових медіа, що орієнтуються на оперативність та інформаційні технології. При цьому виникає діалогізм твердження «блог як медіа» і «блог як інформаційний потік».

1. *Вайшенберг З.* Журналіст та медіа : довідник / З. Вайшенберг, Г. Кляйнштойбер, Б. Пьорксен ; [перекл. з нім. П. Демешко та К. Макеев]. – К. : Центр Вільної Преси, Академія Української Преси, 2011. – 526 с.

2. *Волошин Е. В.* Сетевая коммуникация как фактор формирования интеллектуального капитала : дис... к. филос. н. : 09.00.11 / Евгений Викторович Волошин. – М., 2006. – 154 с.

3. *Иванов Д.* Феномен компьютеризации как социологическая проблема / Д. Иванов // Проблемы теоретической социологии. – СПб. : Изд-во СПб. ун-та, 2000. – Вып. 3. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.nethistory.ru/biblio/1043175151.html>.

4. *Новий тлумачний словник української мови* / укл. В. Яремченко, О. Сліпущко. – К. : Аконт, 1998. – Т. I. – 910 с.

5. *Пазюк А.* Права людини та Інтернет / А. Пазюк. – К. : МГО Правейсі Юкрейн, 2002. – 150 с.

6. *Потятиник Б.* Інтернет-журналістика / Б. Потятиник. – Львів : ПАІС, 2010. – 244 с.

7. *Social Media Revolution Russian* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [youtube.com/watch?v=GjPDDez4P0U&feature=related&1&fmt=18](https://www.youtube.com/watch?v=GjPDDez4P0U&feature=related&1&fmt=18). – 2012.

В статье исследуются базовые категории трансформационного процесса гибридизации в сетевой коммуникации и сетевой журналистике.

Ключевые слова: гибридность, сетевая коммуникация, сетевые медиа, трансформация.

In the article discussed the basic category of the transformation process – hybridization in network communication and network journalism.

Keywords: hybridization, network communication, internet media, transformation.

Мирослава Чорнодон,
асп. (Вінниця)

УДК 007 : 304 : 070

Особливості концепту «чоловік» на сторінках сучасних періодичних видань для чоловіків і жінок в Україні

У статті досліджено сприйняття і визначення концепту «чоловік», що висвітлюється на сторінках сучасних періодичних видань для жінок і чоловіків (на прикладі журналів «Men's Health», «EGO», «Натали», «Женский журнал»), подано порівняльний аналіз.

Ключові слова: гендер, концепт, чоловік, періодичні видання.

Концептуальне сприйняття й тлумачення гендерного поняття «чоловік», що висвітлюються на сторінках сучасної преси для чоловіків в Україні та за її межами, потребує окреслення поліфункціональності гендерних інтерпретацій, осягнення метафоричного сприйняття цього образу та його ролі й призначення в суспільстві.

Досліджуючи гендерну концептосферу сучасної періодики в Україні (зокрема чоловічої і жіночої), вважаємо за доцільне звернутися до основних термінологічних понять, з'ясуємо передусім значення терміна «концепт», яким будемо оперувати для розуміння концепту «чоловік». Термін «концепт» активно вживається в гуманітарних науках: філософії, психології, лінгвокультурології, когнітивній лінгвістиці. Це поняття перебуває на перетині різних наукових дисциплін, тому відсутня його однозначність.

Початки осмислення концепту були закладені мовознавцями, і першість тут належить С. Аскольдову, який у статті «Концепт і слово» (1928) порушив питання загальних понять або концептів. Автор зазначив: «Концепт є мисленнєвим утворенням, яке заміняє нам в процесі думки невизначену множинність предметів одного й того ж роду» [2, 17]. Академік Д. Лихачов уважає: «Аспекти аналізу значення концепту, введені С. Аскольдовим, можуть значно розширити сферу дослідження в бік історико-культурного розгляду проблеми» [3, 280]. Він підтримує його погляди й розвиває основні положення, зокрема, розширює уявлення про концепт, вводячи в науковий обіг поняття концептосфери, відносячи до концептів і фразеологізми, які нарівні зі словом здатні втілювати не менш широкі змістові універсалиї та деталізувати їх за різних контекстів.

© Чорнодон М., 2013

Первісне визначення слова «концепт» (з лат.) – думка, поняття. В італійській мові це поняття теж визначається як думка, ідея, судження; в англійських словниках означає «ідею, покладену в основу цілого ряду речей», «загальноприйняте судження, точку зору»; у сучасній французькій мові «концепт» – абстрактна, узагальнена репрезентація об'єкта [2, 15]. У філософії «концепт» розглядають як формулювання, розумовий образ, загальну думку, поняття. «Філософський енциклопедичний словник» дає таке тлумачення: «під концептом розуміють поняття – ідею, що містить у собі певний підхід до дійсності. Розгортання змісту концепту у системі суджень утворює концепцію» [6, 300]. За визначенням багатьох українських мовознавців, зокрема В. Дем'янка, С. Жаботинської, О. Кубрякова та ін., терміном «концепт» позначають мовну одиницю, особливу за своєю природою, яка є носієм найрізноманітнішої інформації. Можна констатувати, що концепти – своєрідні знаки, коди, за допомогою яких можна прочитати й медіатекст [2, 16].

Спробуємо визначити гендерний концепт «чоловік» на сторінках сучасних видань для чоловіків і жінок. Дослідники виділяють чимало різноманітних концептів, зокрема індивідуальні й групові, реальні й потенційні, загальнолюдські й національні. В. Іващенко подає також гендерні, до яких належать концепти «чоловік» і «жінка», що є базовими концептами культури й охоплюють не лише «описово-кваліфікаційні», а й «чуттєво-вольові» та «образно-емпіричні» істотні особливості [5, 31]. Гендерний концепт розглядають також як «семантичне утворення», що в результаті поєднання словникового значення з етнокультурним світобаченням дає уявлення про типово чоловічі та жіночі образи [5, 31].

Слід зазначити, що до гендерного дискурсу в українському журналістикознавстві зверталися Н. Сидоренко, М. Скорик, В. Слінчук, Т. Старченко, О. Сушкова, Л. Таран, Н. Остапенко, А. Волобуєва та ін. Особливості вираження концепту «чоловік» вивчала М. Демченко, а виявлення концепту «жінка» в українських реаліях простежувала мовознавець Т. Сукаленко.

У «Новому тлумачному словнику української мови» подано такі визначення: «Чоловік – це доросла людина чоловічої статі. Дитину або підлітка чоловічої статі називають хлопцем», «Гендер – у широкому сенсі слова стать, представником якої людину сприймають у суспільстві: родичі, друзі, колеги на роботі, однокласники за місцем навчання, випадкові перехожі і т. д. У вузькому розумінні слова – соціальна стать, тобто та стать, яку «приписали» людині від імені суспільства уповноважені на те органи, інакше паспортна стать у документах» [4, 186].

Сучасні видання для чоловіків заповнені різноманітною тематичною інформацією. Спробуємо проаналізувати, які тлумачення концепту «чоловік» можна знайти на сторінках сучасної періодики (на прикладі журналів «Men's Health» та «EGO»). Насамперед варто визначити основні рубрики видань, що свідчать про тематичний контент гляансових видань. Скажімо, «Men's Health» складається з таких структурних одиниць (рубрик), тобто категорій аналізу тематичного наповнення видання: «Від редактора», «Зворотний зв'язок», «Чоловічі відповіді», «Бюлетень», «Елементарно», «Організм», «Про головне», «Дозвілля», «Чоловіча розмова», «Екстра», «Людина з обкладинки», «Раціон», «Життя», «Пригоди», «Персональний тренер», «Розборка», «Тест-драйв», «Гід стилю», «Промо», «Хочу знати».

Результати дослідження показали, що найвищий відсотковий показник у таких категоріях, як «Персональний тренер» (15 %), «Елементарно» (14 %), «Екстра» (12 %), «Раціон» (8,4 %), «Зворотний зв'язок» (5,6 %). Тож вважаємо їх основними тематиками журналу. Рубрика з найбільшим відсотковим показником під назвою «Персональний тренер», у свою чергу, включає підрубрики «Форма», «Про харчування», «F.A.Q.»; всі публікації спрямовані на фізичний розвиток чоловіка, красу його тіла, загартування організму, правильне харчування, аби досягти успіху в удосконаленні зовнішності. У матеріалах рубрики «Екстра» (включно з підрубриками «Стосунки», «Про харчування», «Спорт», «Знання», «Людина з обкладинки») увага читачів спрямована не лише на зовнішню привабливість, а й на внутрішні характеристики та взаємостосунки з іншими людьми, частіше з протилежною статтю. Досить високий показник у рубриці «Раціон», де вміщено кулінарні рецепти, поради для приготування смачних страв, а також простежуються гастрономічні вподобання чоловіків. У рубриці «Зворотний зв'язок» читачі мають змогу поставити запитання компетентним фахівцям стосовно тієї чи іншої проблеми й отримати ґрунтовну відповідь, причому запитання можуть стосуватися здоров'я, спорту, кар'єри, стосунків із жінками тощо.

Глянсовий журнал для чоловіків «EGO» також насичений рубриками. Зокрема такими: «Слово редактора», «Календар», «Топ музика», «Топ drink», «Топ ланч», «Топ кіно», «Тест-драйв», «Репліка», «EGOістка», «Інтерв'ю», «Тема», «Особлива риса», «Цифри», «Репортаж», «Особистість», «Думка», «Фотопроект», «Напрямок», «EGO-коктейль», «Бойовий листок», «Стиль», «Парфум», «Грумінг», «EGОпромоушн», «Світське життя», «Extratime». Найбільший показник мають матеріали рубрики «Репліка» (16 %), де

вміщуються здебільшого публікації розповідного характеру – оповідання, філософські роздуми, статті. Рубрика «Інтерв'ю» присвячена бесідам із чоловіками, які досягли успіху і стали відомими всьому світу. У рубриці «Тема» (10 %) порушуються питання про жінок, які привертають увагу чоловіків. Цікавою та оригінальною є рубрика «Фотопроект» (9,6 %), що висвітлює здебільшого через фотознімки (своєрідний фоторепортаж), захоплення чоловіків (наприклад, спортивні).

Завдяки проведеному дослідженню було з'ясовано, що найчастіше в зазначених виданнях концепт «чоловік» замінюється такими синонімами: *мен, супермен, мачо, мачо-мен, бой, принц, містер, Адам*. У журналах знайдено чимало інших визначень, які підтверджують мужність і силу чоловічої статі (як внутрішні особливості, так і зовнішні риси), це зокрема: *спортсмен, тренер, рятівник, герой бойовика* (Men's Health. – 2012. – № 6), *чемпіон, боєць, гравець* (EGO. – 2011. – № 5). Досить часто чоловіка згадують як особистість, що насамперед виявляє себе в кар'єрі, творчій діяльності: *переможець, інтелектуал, лідер, керівник, бос, шеф* (Men's Health. – 2012. – № 6), *художник, актор, письменник* (EGO. – 2011. – № 5).

У взаємостосунках чоловіка та жінки досліджуваний концепт має такі визначення: *мисливець, герой, експериментатор* (Men's Health. – 2012. – № 6), *playboy, мачо-мен* (EGO. – 2011. – № 5). Інколи в журналах для чоловіків представники сильної статі виступають не лише в позитивних образах, як, скажімо, *герой, боєць* (Men'sHealth), *сильне плече, переможець* і т. д. (EGO), а й у негативних зображеннях: *хитрун, невдаха* (Men'sHealth. – 2012. – № 6), *тиран* (EGO. – 2011. – № 5). Та найчастіше концепт «чоловік» на сторінках видань для чоловіків виступає як активний, спортивний, усебічно розвинутий, який має захоплення, стежить за вдосконаленням свого внутрішнього світу та зовнішнього вигляду.

Не менш уживаним гендерним концептом у чоловічих виданнях є концепт «жінка», який найчастіше згадують у контексті «чоловік – жінка», а саме: їх взаємостосунки в різних аспектах життя, стосовно сім'ї, кар'єри, спільних захоплень, відпочинку, подорожей. Зокрема, жінка – *берегиня домашнього вогнища, жінка-начальник* (Men'sHealth. – 2012. – № 6), *sportswoman, дівчина-попутниця* (EGO. – 2011. – № 5).

Цікавим є дослідження гендерного концепту «чоловік» на сторінках видань для жінок. Сучасний всеукраїнський гляансовий журнал для жінок «Натали» складається з таких структурних одиниць (рубрик): «Слово редактора», «Дівчина з обкладинки», «Мікс» (новинки про догляд за зовнішністю), «Особисте життя», «Робота та

кар'єра» (історії професійного успіху), «Культура», «Мода», «Краса та здоров'я», «Дім/меню», «Інша країна» (розповіді про можливість відпочинку, подорожі, екскурсії в будь-які куточки світу), «Гороскоп». Результати дослідження показали, що найвищий показник у таких категоріях, як «Дім/меню» (15 %), «Інша країна» (13,9 %), «Особисте життя» (13,1 %), «Краса та здоров'я» (11,0 %), тож вважаємо їх основними тематичними спрямуваннями редакції.

«Женский журнал» має дещо схожі структурні одиниці змісту: «Від редактора», «Привід для радості» (найважливіші культурні події місяця), «Зворотний зв'язок» (відповіді на листи читачів), «Що новенького», «День жінки» (історія життя знаменитої жінки), «Думки/форми» (життєтворчість неординарної особистості), «Сузір'я», «Модні новинки», «П'ятірка» (п'ять цікавих історій із життя зірок), «Тема» (проблемні статті різноманітної тематики), «Чоловік місяця» (інтерв'ю), «Дім», «Жіночі історії», «Психо», «Жіночий погляд», «Краса», «Правила гарного тону», «Здоров'я», «Аптечка», «Гурме», «Подорожі», «Party» (публічне життя зірок), «Гороскоп», «Ось, ви, де» (розповідь про закордонну знаменитість). Таким чином, дослідження, проведене завдяки методу контент-аналізу, показало, що найвищий відсотковий показник у таких рубрик, як «Краса» (17,1 %), «Модні новини» (11,0 %), «Тема» (7,4 %), «Привід для радості» (6,1 %), «Гурме» (6,1 %), «Аптечка» (5,9 %).

Щодо представниць жіночої статі чоловік виступає у публікаціях журналу «Натали» нерідко як: *здобич* (2010. – № 3), *жертва* (2010. – № 4), *герой* (2010. – № 4), *партнер* (2010. – № 5), *прихильник* (2010. – № 6), *альфонс* (2010. – № 6); в «Женском журнале»: *специфічний фрукт* (2010. – № 3), *гравець* (2010. – № 5), *прибулець* (2010. – № 6). Найчастіше концепт «чоловік» трапляється у контексті кар'єри та професійної діяльності: *начальник*, *бос* (Женский журнал. – 2010. – № 8), *колега*, *порадник*, *особистий водій* (Натали. – 2010. – № 9).

У сучасних журналах для жінок інколи описується зовнішність чоловіка, наприклад: *павич* (Натали. – 2010. – № 4), *естет* (Женский журнал. – 2010. – № 6), *яскравий діамант* (Женский журнал. – 2010. – № 9). Трапляється і негативне забарвлення: *невдаха* (Женский журнал. – 2010. – № 2), *злий хитрун* (Женский журнал. – 2010. – № 6). Таким чином, концепт «чоловік» зазнає різних змін і здобуває нові образи в контексті стосунків двох статей, передусім професійній діяльності та дозвілля.

Варто звернути увагу на розвідку американських учених Томпсона і Плека, які розробили теорію чоловічої гендерної ролі та визначили її як вияв «соціальних норм», вказуючи на особливості

поведінки чоловіка, його відчуттів і дій [1, 14]. На думку дослідників, одним із компонентів чоловічої ролі є норма успіху/статусу; вона передбачає цінність матеріальну та професійно-кар'єрну. Відсутність цих проявів може компенсуватися показною силою, «перебільшеною та руйнівною мужністю»; їхнім наслідком може стати жорстокість (ментальна, фізична, емоційна). Так, норма ментальної жорстокості вказує, що чоловік повинен завжди бути освіченим, компетентним, здійснювати контроль. Норма фізичної жорстокості означає для чоловіка силу й мужність, необхідність відбивати небезпеку, що, в свою чергу, може призвести до агресії та ризикованої поведінки (як-от: вживання анаболіків, зловживання алкоголем і наркотиками, небезпечне керування авто, безвідповідальна сексуальна поведінка тощо). В емоційній площині чоловік не повинен виказувати слабкості, має самостійно вирішувати свої проблеми.

Норма антижіночності, як стверджують американські вчені, веде до нівелювання у чоловічому середовищі таких дій і рис характеру, що асоціюються із моделлю поведінки протилежної статі (наприклад, ніжність і симпатія не притаманні чоловікам). Раніше психологи вважали, що «традиційна мужність» повинна додавати чоловікам психічного здоров'я. Нині виразніше звучить думка про те, що чоловіча гендерна роль може стати джерелом тривоги й психологічного напруження через певні дисфункціональні та суперечливі аспекти. Дослідження показали, що підтримка традиційної чоловічої ролі на сучасному етапі досить слабка. Проте рання соціалізація, необхідність підтримання традиційної ролі, відсутність інституціональної підтримки нових форм поведінки загалом заважають кардинальним змінам чоловічої гендерної ролі, яка історично випробувана і досить стала [1, 15].

Висвітлення гендерного концепту «чоловік» на сторінках проаналізованих видань для чоловіків та жінок в Україні певним чином відрізняється від запропонованих соціальних норм і ролей. Зокрема на шпальтах жіночих журналів чоловік найчастіше описується у взаємостосунках із протилежною статтю, потім як професіонал своєї справи; майже зовсім не приділяється увага зовнішності чоловіка. А ось внутрішній стрижень, як засвідчив розгляд зазначеної періодики, має важливе значення для жінки.

Що ж до концепту «чоловік» на сторінках чоловічих видань, то саме зовнішності присвячена чимала частина публікацій. А ще, як показали результати аналізу, важливим для чоловіків є правильне харчування (цьому аспекту присвячено окремі рубрики). Кар'єрний розвиток чоловіка, його успішність, статус у суспільстві є також

важливою темою публікацій. Саме в журналах для чоловіків підтримується теорія гендерної чоловічої ролі. А в жіночих, навпаки, представниці жіночої статі прагнуть бачити чоловіка більш ніжним, емоційним, спонтанним, здатним на непередбачувані вчинки, що не відповідають теорії гендерної чоловічої ролі, розробленої Томпсоном і Плекоком.

1. *Барн Ш. М.* Соціальна психологія гендеру (уривки з книги) / Шон Механ Барн ; [пер. Я. Семіколеною]. – К., 1995. – 15 с.

2. *Василик Л. Є.* Світоглядна публіцистика сучасних літературно-художніх видань: концептосфера національної ідентичності : моногр. / Л. Є. Василик. – Чернівці, 2010. – 416 с.

3. *Лихачев Д. С.* Концептосфера русского языка / Д. С. Лихачев // Русская словесность : антологія. – М. : Academia, 1997. – С. 280–287.

4. *Новий тлумачний словник української мови* : у 4 т. / [уклад. В. В. Яременко, О. М. Сліпушко]. – К. : Аконіт, 1998. – Т. 2. – 910 с.

5. *Сукаленко Т. М.* Метафоричне вираження концепту ЖІНКА в українській мові : моногр. / Тетяна Сукаленко. – К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2010. – 240 с.

6. *Філософський енциклопедичний словник* / ред. кол. : В. І. Шинкарук та ін., наук. ред. Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук; НАН України, Ін-т філ.-ї ім. Г. С. Сковороди. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.

В статье исследуется восприятие и определение концепта «мужчина», отображаемого на страницах современных периодических изданиях для женщин и мужчин (на примере журналов «Men's Health», «EGO», «Натали», «Женский журнал»), подан сравнительный анализ.

Ключевые слова: гендер, концепт, человек, периодические издания.

The article gives an investigation of perception and definition of the concept «man» introduced on the pages of the contemporary magazines for women and men in Ukraine (particularly «Men's Health», «EGO», «Natalie», «Women's Magazine»), a comparative analysis is proposed.

Keywords: gender, concept, people, newspapers.

Любов Боярська,

к. філол. н., доц. (Київ)

УДК 304 : 477 : 070

«Фантастичний» реалізм Панаса Мирного (до питання про стильове новаторство)

У статті розглянуто нереалістичні (романтичні) прийоми творення образу головного героя в романі Панаса Мирного: схема «Антихриста», змістовий потенціал імені та міфологічна семантика проторово-часового елемента.

Ключові слова: міфопоетика, інфернальний герой, ігровий елемент, міфологія імені, міфологічна межа.

Рівно 140 років тому двадцятитрьохрічний начальник першого відділу Полтавської казенної палати Панас Рудченко (він же письменник-початківець Панас Мирний), окрилений успіхом перших творів – поезії «Україні» та оповідання «Лихий попутав», надрукованих у серпневому номері львівського часопису «Правда» 1872 р., розпочинає роботу над романом «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», якому судилося стати не лише першим психологічним романом та одним із найвідоміших творів української літератури, «еталонним і на сьогоднішній день твором» [12, 7], а й одним із найбільш загадкових і таємничих українських текстів.

Довга та нелегка історія створення й видання роману: нарис «Подоріжжя від Полтави до Гадячого» про розбійника Василя Гнидку, спільна робота над текстом разом з Іваном Біликом, цензурна заборона на друк через Емський указ 1876 р., поява роману в Женеві 1880 р. і перша публікація роману в Україні аж у 1903 р. (через 31 рік після початку роботи над твором!) – вся ця історія давно стала хрестоматійною. Однак, попри безліч досліджень знаменитого психологічного роману Панаса Мирного, твір і досі залишається одним із найбільш, так би мовити, «невідкритих» текстів нашої літератури, повсякчас демонструючи певну недовленість, недоопрацьованість, натякаючи на глибші й приховані художні інтенції.

Однією з причин цього, на нашу думку, є недостатня дослідженість нереалістичних, умовних елементів твору, які сам Панас Мир-

ний називає «романтичним туманом»: «Согласием М.П. (М. П. Драгоманова. – Л.Б.) на предварительную критику я обрадован. Пусть он расчленит моего Чипку своим критическим ножом и понюхает – не слышно ли где гнили? Я думаю, труд мой его отчасти не удовлетворит, – мною добавлено в этот нюхательный табачок (ведь Чипка мой – табак, который, если понюхать, произведет не мало чиханья в романтических носях) *романтического попелу* (*курсив* наш. – Л.Б.). Попел этот проявляет сильно себя в мечтаниях, в сне Чипки» [7, 346].

Загальновідомо, що безумовним авторитетом і літературним попередником Панаса Мирного був Ф. Достоевський, роман якого «Злочин і кара» став своєрідним зразком для молодого письменника (Черкаський наголошує, що Мирний склав план майбутнього твору «Гріх і покута» [12, 26], та й один із розділів має назву «Сповідь і покута» [6, 148–182]). З роману Достоевського Мирний запозичує й загальну структуру головного образу, й «ідеологію», переносючи її на інший соціальний прошарок, і висновки, з якими певною мірою полемізує. Проте й зазначений роман російського літератора, і практично всі наступні відзначаються поєднанням реалістичних і умовних форм, які давно й широко досліджуються в російському літературознавстві, акцентуючи, що для творчості письменника «особливо характерний поворот до філософської насиченості й посилення символічної значущості образу, складне поєднання образів і ситуацій реальної дійсності з образами легенди й притчі й з глибинним філософсько-символічним підтекстом» [10, 29], і наголошуючи на романтизації реалістичної оповіді у творчості Достоевського: «При всій побутовій і психологічній достовірності дії, багатстві й точності гостроправдивих деталей, які вриваються в уяву читача, думки й почуття героїв Достоевського, так само, як і ситуації, в які вони поставлені, набувають рис своєрідної «винятковості», і це робить реалізм письменника, за його власним визначенням, «реалізмом... який доходить до фантастичного» [11, 122].

Подібні судження висловлювалися й про творчість М. Гоголя, ще одного геніального літературного еталона для Панаса Мирного: явна фантастика, персоніфіковані надприродні сили існують у гоголівському тексті лише в минулому часовому плані, а от «у сучасному ... не стільки функціонувала сама фантастика, скільки проявлявся вплив носіїв фантастики з минулого; іншими словами, в сучасному часовому плані складалася розгалужена система особливої – ми б сказали, завуальованої або неясної – фантастики. Її улюблені засоби: ланцюг збігів і відповідностей замість чітко окреслених подій; форма слухів, припущень, а також сну персонажів замість аутен-

тичних повідомлень і свідчень самого оповідача тощо – словом, не стільки саме «надприродне явище», скільки його сприйняття й переживання, яке відкриває читачеві глибоку перспективу самостійних тлумачень і різночитань. Сфера фантастичного, таким чином, максимально зближувалася зі сферою реальності, відкривалася можливість паралелізму версій – як фантастичної, так і цілком реальної, навіть «природничо-наукової» [5, 374].

Творчість обох письменників давно стала зацікавленням міфологічної критики [9]. Та в романі Панаса Мирного й досі недостатньо розкритим залишається питання введення в реалістичний текст елементів, що не належать до поезики реалізму, проте які є наскрізною схемою, своєрідним обрамленням твору. Можливо, через намагання уникнути дослідження паралелей, наслідування, запозичення творчого досвіду інших авторів, питання про нереалістичні аспекти роману залишалося на периферії.

Однак міфопоетична схема, яка служить своєрідним обрамленням, віньєткою роману, не лише надає додаткової глибини реалістичному тексту, а й є ключем для розуміння позиції автора щодо головного героя, а ще демонструє блискучу літературну гру автора з міфологічним матеріалом. Слід зазначити, що нереалістичні, міфопоетичні елементи в романі існують, принаймні у двох вимірах: прямої номінації та цілої системи «опізнавальних знаків», які визначаються, можливо, не зразу, а для своєї ідентифікації вимагають повторного прочитання, при якому виявляються «інші, нові рівні, реєстри, аспекти у структурі тексту», актуалізуються і часткові, і головні ідеї, і навіть загальний задум [9, 121].

Важливо не переоцінити вплив на український роман вищезгаданих літературних джерел («Злочин і кара» Достоевського та деякі з петербурзьких повістей Гоголя), адже вони так само, грубо кажучи, «стоять на чіхось плечах». Зокрема, дослідники творчості Достоевського зазначають, що «на новому витку історії його реалізм увібрав у себе багато центральних образів і тем літератури й мистецтва середньовіччя, Відродження, бароко, європейського й російського романтизму, які він творчо ... трансформував в умовах нової епохи» [11, 122].

Для нашого дослідження особливий інтерес становить одна з найпопулярніших, «вічних схем», яка значно актуалізувалася в українському бароко, – людська душа як поле боротьби Бога й Диявола (згадаймо принагідно монолог Дмитра з «Братів Карамазових»: «Тут диявол з богом бореться, а поле битви – серця людей»). У філософії бароко склалося уявлення про те, що «гармонійно розвинута людина Ренесансу – лише красивий міф, за яким ховаються непо-

борні суперечності біологічного й соціального, колективного й індивідуального, усвідомлюваного й неусвідомлюваного, «небесного» й «земного», вічного й швидкоплинного. Одне слово, всього того, що в ті часи мислилося як позиція духовного і тілесного, божественного і диявольського. Поет І. Величковський вживає у своїх віршах навіть такий вислів, як «сердечные бездны». Страхітливі психічні глибини, вважає він, є в кожному з нас: «Бог же сам весть кожного сердечья бездны» [4, 36]. Філософи українського бароко вважали, що людська «внутрішня сфера» позбавлена однорідності, прозорості та ясності, що уважний погляд у кожному її куточку відкриває загадкові й моторошно чорні глибини. Людина поєднує в собі такі взаємовиключні бажання, прагнення та настанови, які, здавалося б, мали вибухати й самознищуватись при найменшому їх зближенні» [4, 36]. Принагідно згадаймо відому тезу Достоєвського про «психологічне підпілля» [11, 111].

Роздвоєння людини, «існування в душі людини сяйливо світлик і непроглядно чорних зон і куточків» (пізніше З. Фройд визначив у підсвідомості сферу дії сил Танатосу – демона смерті) [4, 38] осмислювалося у філософії бароко в християнсько-символічному аспекті. «Ось як пише про це перший великий розум України ... Кирило Транквіліон-Ставровецький: «И тако сътвори бог чоловіка з двояком битности – небесна и земна. Тіло видимое – от землі, душа же невидимая – от небеси. И прето чоловік ест світ и тьма, небо и земля, ангел і звір. И постави его бог в границах смерти и живота, посереді величества и смиренія. Чудное злучення – дух и плоть, смерть и живот», – зазначає А. Макаров [4, 37]. Саме завдяки мислителям бароко в європейській культурі почав вироблятися й утверджуватися погляд на *духовний світ особистості як на арену одвічної боротьби добра і зла* (курсив наш. – Л.Б.), яка дає непередбачувані наслідки [4, 38]. Власне, саме за такою схемою конструюються герої творів Достоєвського. Цю схему обирає і молодий Панас Мирний.

Увага Достоєвського до «героїв внутрішньо невірноважених, розгублених і тих, які пристрасно шукають виходу» [11, 106], безумовно, має вплив на молодого українського письменника. Так само, як і російський митець, він зосереджує увагу на «маленькій людині», внутрішньо невірноваженій, пристрасній, з певними життєвими й моральними «аномаліями». Як і російський письменник, прозаїк зосереджує свою увагу не лише «на матеріальних нестатках, забитості, юридичному безправ'ї героїв» [11, 106], а й на іншому боці соціальної драми «принижених і ображених» – «щоденній образі людської гідності. Це найстрашніше приниження для людини – зневага до її особистості, що змушує її відчутти себе

нікчемною, затертою брудними ногами ганчіркою, – розкрито з величезною силою» [11, 106] у творчості обох письменників.

Проте людину з ущемленим і постійно зневажаваним почуттям гідності роздирають глибокі внутрішні суперечності. «Їдке, жагуче почуття особистого приниження... може перерости в душі «маленької людини» не тільки в ненависть до своїх гнобителів, а й породити ... владолюбні «наполеонівські» чи «ротшільдівські» мрії, дикий порив злоби, що все змітає на своєму шляху. І тоді, здавалося б, незлобива «маленька людина» може перетворитися в тирана і деспота, у грізну небезпеку для суспільства й для себе самого [11, 106]. У душі «маленької людини», за визволення якої завжди боролася прогресивна література, можуть ховатися як великодушність та співчуття, так і мстивість, владолюбність, непомірна гордість, зневага до інших, тобто й творчі, і руйнівні інстинкти, оте вічне «божественне» і «диявольське», яке, на жаль, часто виявляється сильнішим. Саме такий герой, за визначенням Достоєвського, із «психологічним підпіллям», природженим нахилом до зла, із владолюбними, «наполеонівськими» амбіціями цікавить і російського, й українського письменників. Але якщо Достоєвський, прагнучи простежити, «наскільки більшу соціальну загрозу може становити для людей те ж потворне «підпілля», якщо воно гніздиться на дні душі не «маленької», забитої і боязкої, а розвиненої, інтелігентної, мислячої людини?» [11, 110], у своїх творах вибудовує певну соціальну градацію героїв (студент, дрібний чиновник, дворянин тощо), то Панас Мирний іде за протилежним принципом і робить головним героєм свого твору людину-селянина, не просто необізнаного з ідеологічно-філософськими тонкощами, а цілковито неосвіченого, безграмотного. І його внутрішня боротьба, його амбіції і «воля до влади» (Ніцше) дають ще страхітливіші результати: якщо, скажімо, у Раскольникова вбивство двох людей викликає рефлексію, з якої починається розкаяння, то для Чіпки вбивство стає складовою його розбійницького промислу, а в Сибір на каторгу він іде без тіні каяття.

Звичайно, образ такого виняткового героя потребує й виняткових прийомів, яким, власне, і є нереалістичний (читай: романтичний) елемент. Найпродуктивнішою й найефектнішою схемою для створення образу Чіпки і для ілюстрації поєднання в душі людській Добра і Зла та їхньої одвічної боротьби виявилася схема «Антихрист» (грец. «проти-» чи «замістьхристос»), яка в певних епізодах переплітається зі схемою «чорт». Маємо тут змішування двох мотив-структур, які в християнській міфології розрізняються («Антихрист – чи не сатана? Ні, але якийсь чоловік, який прийняв усю його силу.» А. – посланець сатани, діє по його науцению» [1, 85].

Власне, якраз окреслення цієї міфологічної схеми і дає відповідь на запитання про ставлення автора до свого героя й про те, які стихійні сили перемагають у його душі.

Друга половина схеми («чорт») має в тексті прямі номінації. Зокрема, у сцені незвичайного народження, де малюка прямо називають «усі в один голос – *чортеня*», та й годі!..» [6, 20]. У сцені п'ятики після того, як у Чіпки обманом забрали землю, він вибухає: «А все люди, все люди... вони в мене й батька одняли, людоді: вони мене ще змалечку ненавиділи – з іграшок прогнали, йшли повз хату, одхрещувались... Я малим був, а все бачив... *За чортеня щитали ... Я чорт...е-е... Я чорт... над чортами чорт!*» (*курсив наш.* – Л.Б.) [6, 158]. У розділі з промовистою назвою «Перший ступінь» про п'яного Чіпку каже баба: «Он сьогодні... немов дідько носив його по чужих городах – без шапки, босий, у одній сорочці, та й та розхристана; як у *харцизяки*...» [6, 183]. Галя, почувши Чіпчине пояснення, що він не може кинути свій кривавий промисел, бо так розбійники поклялися один одному, зауважує: «*Чорт чортові клявся!*» [6, 253]. Ці номінації увиразнюють «темну» сторону героя.

Схема «**Антихрист**» прямої номінації не має, однак є повнішою й значущою. Вона має визначитися способом дешифрування деяких особливих рис. Згадаймо вже зазначену характеристику Антихриста, як людини, яка діє по наученію сатани. Моделювання героя за цією міфологічною схемою включає в себе специфічне народження героя. Антихрист мав народитися в блудниці, яку приймають за непорочну («девственницю») (пародія на непорочне зачаття Христа), або від монахині, що порушила обітницю (як майбутнє втілення відступництва), чи від кровозмішувального зв'язку [1, 86]. Цей елемент структури образу реалізується у романі «Хіба ревуть воли...», коли виявляється, що батько Чіпки – двоєженець. Його мати мимовільно стає потрібною для реалізації схеми «Антихрист», міфологічною «блудницею», переступницею моральних законів: «І відкіля се лихо взялося? І чого воно вчепилося? Чим була Мотря Остапові?.. Чим вона тепер осталася?.. Мотря й Оришка роздумували, розгадували... Жінка жонатого чоловіка?.. покритка-дівка?.. Ні жінка, ні дівка, а замужня вдова... Гріх перед богом, чим його замолити? Сором перед людьми, – чим його змити?.. А ще ж, може, і каратись за це прийдеться – хоч не на сім, то на тім світі...» [6, 18]. Принагідно зауважимо, що асоціативній гірко-іронічній грі письменника зі семантичним наповненням імені героїні – Мотря, Мотрона (поважна заміжня жінка) [8, 144] – могли б позаздрити навіть модерністи.

Незвичайне народження Чіпки (три дні), і відмова батюшки хре-

стити дитину, уже номіновану соціумом «чортеня» – все це складові однієї міфологічної структури. Три дні (протиставлення воскресінню Христа) пошуків того, хто похрестить, і перехожий москаль (тобто міфологічний «чужий», особа «межова») – так само є складовими цієї структури. Маємо й міфологічну номінацію Чіпчиного батька («Дійшло до того, що ніхто вже Вареника не читав і за чоловіка, а так-таки за самісінького куцого...Дехто помітив і невеличкі ріжки в його, як стригли в прийомі. А Кирило Кнур – недалечкий сусіда – Христом-богом клявся, що як купалися з Остапом укупі, то й хвостика бачив... Не при хаті згадуючи – куций, та й годі!» [6, 20]. Таким чином зливаються дві складові (чорт і блудниця) народження умовного Антихриста.

Для чого потрібна була в реалістичному творі романтизована міфологічна структура негативного образу й у чому полягає продуктивність саме схеми «Антихрист»? Відповідь на це можна знайти у творчості знаменитого земляка Панаса Мирного, Миколи Гоголя. Гоголівський «Портрет» (1830, 1842), історія про таємничий портрет лихваря, в якого втілюється сам Антихрист, так само була ще одним літературним джерелом для пошуків реалізації творчого задуму Мирного. Візьмімо, наприклад, специфічну схожість портретів героїв у обох творах, коли акцентується гострий, незвичайний погляд очей (зрештою, цей популярний прийом не є новим у літературі, доволі часто використовувався і попередниками, і наступниками згаданих письменників – наприклад, О. Уайльд у «Портреті Доріана Грея» теж наголошує на цій деталі). Але значно ціннішим для схеми роману є роздуми гоголівського старого художника про народження Антихриста: «...уже давно хоче народитися антихрист, але не може, тому що повинен народитися надприродним чином; а в світі нашому все влаштовано Всемогутнім так, що звершується все в природному порядку, і тому йому ніякі сили, сину мій, не допоможуть прорватися у світ. Проте земля наша – прах перед Творцем. Вона за Його законами повинна руйнуватися і з кожним разом законами природи слабшати, і від того кордони природи, які утримують надприродне, ставатимуть приступніші. Він уже і нині народжається, але тільки якась частина його проривається показатися у світ. Він вибирає для себе житлом саму людину і показується *в тих людях, від яких уже, здається, при самому народженні відсахнувся ангел і вони затавровані страшною ненавистю до людей і до всього, що є творіння Творця.* Такий-то був тот дивний лихвар, якого дерзнув я, окаянный, зобразити своїм пензлем. ... В цих відворотних живих очах утрималось бісівське почуття. Дивуйся, сину мій, жахливій могутності біса. Він у все намагається проникнути: в на-

ші справи, в наші думки, і навіть у саме натхнення художника. ...*Це той чорний дух, який проривається до нас навіть у хвилину найчистіших і найсвятіших помислів (курсив наш. – Л. Б.)*» [2, 130–131]. Таким чином, якраз цей образ поєднує в собі риси, які намагається проаналізувати романіст.

Закоханість дружини Грицька, сироти Христі (умовного Христа) в Чіпку після його палкої сповіді демонструє надзвичайну декоративну привабливість для обділених і принижених артикуляційних можливостей героя, які чудово маскують усе «темне», що закладено в героєві. І це «негативна», диявольська «принадність» випускає Христю зі своїх чар лише тоді, коли вона дізнається про розбійницький напад на сторожа.

Чіпка мислиться як герой, якого терзають внутрішні суперечності. З першої ж сторінки він створюється як герой з *подвійною* (чи принаймні неоднозначною) семантикою (згадаймо знамените протиставлення «Не багатого роду!» – «Та чепурної вдачі!»). Ця *подвійність*, у цьому епізоді цілком «безневинна» і з позитивним значенням, у подальшому перетворюється на «вічну» бінарну опозицію (добро і зло) і є наскрізним мотивом роману.

Подвійність зафіксована в імені головного героя, яке можна прочитувати у кількох варіантах. Слід зазначити, що грою зі змістовим потенціалом імені Панас Мирний перевершує навіть Достоевського з промовистими *Раскольниковим* чи братами *Карамазовими*. Герою Панаса Мирного притаманна не одна, а кілька рис, що свідчать про його належність до «темних» сил. Зокрема, саме прізвище *Вареник* питома українське, за міфологічним значенням є місячним, тобто нічним символом. Неймовірно тонка алюзивна гра з іменем героя: Нечипір, яким фактично ніхто впродовж твору його не називає (а лише Чіпкою) і яке артикулюється лише в епізоді хрещення. І тут, власне, маємо своєрідну «матрицю», за якою здійснюється романне життя героя. При такій особливості стилю Панаса Мирного, як любов до однойменних героїв, імена яких «кочують» з твору в твір, на що звертає увагу Черкаський [12, 109], знаковим є те, що ім'я «Чіпка» фігурує лише в романі. Асоціативний ряд дуже промовистий: *Нечипір – нечистий – нечиста* сила, звідси і алюзивне «пропаща сила». Допоміжні асоціації: *Нечипір* – і російське *непопирь* (кажан), що знову ж таки наголошує на «темному» боці, і *Чіпка* – «чипкий», «чип». Крім сцени хрещення, Нечипором героя ніде не називають, а от російське *Никифор* фігурує в обвинувачувальних документах й у розмові зі становим про земство. Обидва епізоди є «межовими», «перехідними»: один – перший злочин, який опускає Чіпку на злочинне «дно», другий – можливість перейти від «хазяй-

ського» до омріяного Чіпкою ще «вищого» рівня. Але звучить воно з гіркою іронією: семантика імені *Никифор* – переможний, переможець [8, 72], той, хто несе перемогу. Отже, маємо ситуацію нереалізації змістового потенціалу імені.

Подвійність героя втілюється й у способі його життя: удень – один, уночі – інший. А от прізвище і прізвисько (іменна подвійність), Вареник і Пугач, взаємопідсилюють артикуляцію «темного» боку героя.

Найяскравіше ж подвійність утілена в надзвичайно промовистому описі воріт біля нової хати героя: «Старі ворота поламав Чіпка, а поробив дощані, панські, розстворчаті, а над ворітьми, якраз *посередині* (курсив наш. – Л. Б.), на кружалі вирізана чоловіча пика: рот – як у сома, очі круглі – як у сови, ніс – як у kota, а волосся з проділем посередині – як у жінки» [6, 281].

Велику роль у створенні образу головного героя виконує просторово-часовий елемент (хронотоп). Міфологічно негативним є місце народження героя: його хата – «осторонь», «за селом», на «краю», ненаповнена («пустка»), незахищена ні збоку, ні зверху («необмазана», «невкрита»), обійстя необгороджене – тобто відкрите для «іновпливу». За світоглядними уявленнями українців, хата мусить бути кількаразово захищена: паркан, двір, стіни, двері, дах [3, 158–160]. Ця негативна семантика має підготувати читача до наступних подій, які відбуватимуться в цьому місці, і є вказівним знаком на міфологічну *поза-супільність* героя, його винятковість, на свідоме моделювання нетипової історії специфічного героя. Ця винятковість має підтекстом «схильність до зла» (у листі до брата Панас Мирний називає це «наклонністю к грабежу» [7, 345], а в самому тексті – «лихом»: «Собі на лихо, рядом з добрими думками у малому серці ворушилося щось недобре, невпокійне... Розбуджене, воно не давало йому забутись, ніколи не прощало нікого, коли бачило якусь помилку... І росло лихо в його серці – і виростало до гарячої відплати, котра не зна ні впину, ні заборони...» [6, 30].

Схильність до зла, до насильства виявляється в багатьох епізодах і характеристиках героя: відвотроно натуралістичній сцені вбивства горобців, виколуванні очей святому образі на іконі, постійно наголошуваному бажанні винищити, «виполонити» світ, покарати «злих людей», виправдання жорстокості на грабежах тим, що «обороняючись, не здержався» тощо. І ця «схильність до насильства», хоч і пояснювана багатьма причинами, але не виправдана жодною з них. Як і Достоевський, Панас Мирний визнає вплив середовища на людину, але не сприймає його як фаталістичний. Письменники глибоко переконані, що «вплив середовища не звільняє людину від мораль-

ної відповідальності перед іншими людьми, перед світом» [11, 108]. Найстрашнішою проблемою Чіпки є «наполеонівський комплекс», оте горезвісне жадання влади *над людьми (надлюдської влади)* і бажання відчувати свою силу, свою зверхність. Злодійське товариство приваблює героя насамперед тим, що він там легко пробивається в «лідери», стає отаманом, стає «над» іншими: над товаришами, над жертвами, над людьми. Приховане бажання Чіпки артикулюється лише в епізодах, пов'язаних з виборами до земства, коли вперше він дістає «легальну» можливість реалізувати свої владолубні бажання: «Вернувся Чіпка додому радий, що довелося направити громаду на добру стежку. У його серці заклывувалось щось нове, йому хотілося, щоб громада його послухала; у голові промайнула думка, що він *порядкує на громаді, веде її уперед, усіма верховодить...* Давне забулося, мов його й не було ніколи; він тепер отаманує на громаді...» [6, 293]; «А в Чіпчинім серці уже ворухилося *бажання верховодити, пекло його, виривалось наверх у думці, у слові...* Чіпка з ним носився, як з нахідкою. Кого не зустріне, з ким не забалакає, – та все про земство, про вибори. Нема й речі другої» [6, 294]. Своє збудження він пояснює матері бажанням робити добро людям: «А, може, я, мамо, людям у пригоді стану... добро яке зроблю...» [6, 299]. Але він не та сила, що як гетівський Мефістофель, «бажаючи творити зло, ввідвічно творить благо». Він герой, який повсякчас, бажаючи (принаймні на словах) бути добрим, боротися проти зла, сам є одним із тих, хто творить зло. З цього приводу дослідник творчості Достоевського наголошує: «Трагізм становища мислячих героїв письменника в тому, що, переживаючи розлад з навколишнім суспільством, заперечуючи пристрасно його несправедливість і зло, вони самі несуть у собі тягар породжених ним хибних ідей та ілюзій. Отрута буржуазного індивідуалізму й анархізму проникла у їхню свідомість, отруїла їхню кров, а тому найстрашнішим своїм ворогом є вони самі» [11, 111].

Велику роль у структурі образу головного героя відіграє просторо-часовий елемент (хронотоп). У «перехідні», «межові» моменти роману Чіпка перебуває в міфологічно неорганізованому, неструктурованому просторі з виразно негативним, «темним» забарвленням: хата край (поза) села, необгороджене подвір'я, нічний степ, шинок, злодійське кубло тощо. Знаменно, що його перебування там маркується темним кольором і в часовому проміжку зв'язане з ніччю, мороком, темрявою: «уже смеркло, як дійшов він до Пісок», «у хаті темно, не світиться», «стояв уже вечір надворі. Сонце закотилося за гору червоно-червоно, немов обпилося тієї крові, що була пролита за день», «темнота усміхнулась, побачивши хоч невеличкий світо-

чок» тощо. Цікавим є епізод розмови зі становим: «Сонце заходило. Останній погляд на прощання з землею воно посилало у світлицю, де сиділи, мов давні приятелі, *становий – на покуті, багатир-козак – навпроти* (на міфологічному «заході». – Л. Б.), *на ослоні*» (*курсив* наш. – Л. Б.)). Найпромовистіший з цієї точки зору – страшний віщий сон Чіпки. Те ж саме можна сказати й про образ його матері («здавалась *темною* хата, і світ, що вривався в вікна, *чорнів* у віччю в них ... І стояла в *темноті* тій ще *темніша* доля їх – *чорна, темна*, страшна, з худим, з'їденим нуждою лицем, з злими од голоду очима...» (*курсив* наш. – Л. Б.)) [6, 17].

«Як і в космологічній схемі міфопоетичних традицій, простір і час не просто обрамлення (чи пасивний фон), всередині якого розгортається дія; вони активні (і, відповідно, визначають поведінку героя) і в цьому сенсі зіставні з сюжетом. ...Захід ... не тільки знак фатального часу, коли відбуваються чи замишляють вирішальні дії, а й стихія, що впливає на героя», – зауважує з приводу подібних явищ у міфопоетиці Достоевського В. Топоров [9, 200–201].

Якщо вищезазначені міфологічні візуальні (зорові) і часові межі між добром і злом, білим світом та іносвітом є маркувальними знаками майбутнього перелому подій, то звукова межа відіграє роль «підштовхувального» елементу, створюючи нестерпну для нормальної людини «звукову атмосферу». У романі досить багато сцен та епізодів, коли шум, регіт, п'яний спів, крики, «причому вони зазвичай нарочиті, безсоромні, провокуючі, зловісні, часто зв'язані з натовпом чи з тим, що є в людині від натовпу» [9, 203], сварки, гвалт є постійним звуковим фоном події, підкреслюючи її «темну» семантику. Символічною є назва і ХХІХ розділу – «Лихо не мовчить».

Отже, нереалістичні (романтичні) прийоми творення образу головного героя в романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» є семантично знаковою, добре продуманою й вибудованою письменником структурою, яка демонструє, з одного боку, величезний потенціал міфологічних («вічних») схем, мотивів і образів навіть у реалістичному за стилістикою тексті, а з іншого – показує читачеві нового Мирного, письменника-експериментатора європейського рівня. Як доказ можливості такого трактування, наведемо слова акад. Д. Лихачова: «Боротьба з системами літературних канонів, із «загальним стилем» літератури йде навіть всередині індивідуальної творчості. Письменники-реалісти прагнуть звільнитися навіть від своїх власних літературних канонів, прагнуть урізноманітнювати й змінювати свій власний стиль» [12, 43].

1. *Аверинцев А. А.* Антихрист / А. А. Аверинцев // Мифы народов мира : энцикл. : в 2 т. / глав. ред. С. А. Токарев. – М., 1991. – Т. 1

(А–К). – С. 85–86.

2. *Гоголь Н.* Арабески / Н. В. Гоголь / подготовка текстов, послесл., примеч. П. Паламарчука; Ю. Селиверстов. – М., 1990.

3. *Лисюк Н.* Міфологічний хронотоп: матеріали до курсів «Міфологія», «Міфологія слов'янська і світова» / Н. Лисюк. – К., 2006.

4. *Макаров А. М.* Світло українського бароко / А. М. Макаров. – К., 1994. – 288 с.

5. *Манн Ю.* Гоголь / Ю. Манн // История всемирной литературы: в 9 т. – М., 1991. – Т. 6. – С. 369–384.

6. *Мирний П.*, Білик І. Хіба режуть воли, як ясла повні?: роман з народного життя / Панас Мирний, Іван Білик. – К., 1977. – 335 с.

7. *Мирний П.* З листа до Івана Білика з приводу 2-ї редакції роману «Хіба режуть воли, як ясла повні?» / Панас Мирний // Матеріали до вивчення історії української літератури : в 5 т. : посіб. для філол. ф-тів ун-тів і пед. інститутів. – К., 1960. – Т. 3. Література другої половини ХІХ ст. / упоряд. Комишанченко М. П. – С. 344–346.

8. *Скрипник Л.* Власні імена людей : словник-довідник / Л. Скрипник, Н. Дзятківська – К., 1986.

9. *Топоров В. Н.* Миф. Ритуал. Символ. Образ : исследования в области мифопоэтического: избранное / В. Н. Топоров. – М., 1995. – 624 с.

10. *Фринлендер Н.* Введение / Н. Фринлендер // История всемирной литературы : в 9 т. – М., 1991. – Т. 7. – С. 18–29.

11. *Фринлендер Г.* Достоевский / Г. Фринлендер // История всемирной литературы: в 9 т. – М., 1991. – Т. 7. – С. 105–124.

12. *Черкаський В.* Художній світ Панаса Мирного / В. Черкаський. – К., 1989.

В статье рассмотрены нереалистичные (романтические) приемы создания образа главного героя в романе Панаса Мирного: схема «Антихриста», содержательный потенциал имени и мифологическая семантика пространственно-временного элемента.

Ключевые слова: мифопоэтика, infernalный герой, игровой элемент, мифология имени, мифологический предел.

This article reviews unrealistic methods of creation of main character's personality in Panas Myrnyi's novel: scheme of the Antichrist, name's notional potential and mythological semantics of spatiotemporal element.

Keywords: mythopoeitics, infernal character, playing element, name's mythology, mythological border.

Валентина Михайлюта,
к. філол. н., доц. (Київ)

УДК 304 : 477 : 070

«Століття Якова» і проблема масової літератури в сучасному літпроцесі

У статті розглянуто роман Володимира Лиса «Століття Якова» у контексті дискусій про масову літературу й обґрунтовано думку про формування якісного шару сучасної масової літератури.

Ключові слова: тенденції сучасної української літератури, масова література, загальнонаціональна література, контроверсійна українська історія.

Романи В. Лиса «Століття Якова» і М. Матіос «Солодка Даруся» – своєрідна діалогія в сучасній українській літературі про ХХ ст. Чому маємо на увазі саме ці два романи? Бо є в них багато спільного, незважаючи на самотність кожного письменника й художню цінність кожного твору. Це й контроверсійна українська історія, і прийом зображення національної історії через долю людини. Оскільки роман В. Лиса з'явився через кілька років після роману М. Матіос, то, очевидно, можна говорити про певне наслідування художнього прийому. У статті здійснено спробу розглянути роман В. Лиса «Століття Якова» у контексті масової літератури й з'ясувати його місце в українській літературі.

2004 р. в українській літературі з'явився, як сьогодні можна констатувати, знаковий роман М. Матіос «Солодка Даруся». Книжка, що стала королевою тиражів у наступні роки, активізувала літературний процес, де на той час на всіх позиціях впевнено домінував постмодерн. Роман відразу завоював читацькі симпатії, був удостоєний Національної премії України імені Тараса Шевченка, по суті всі відгуки були лише позитивними та захопленими. Твір продовжував традиції «високої» української прози, що зазначили літературні рецензії: «трагедія, адекватна історії ХХ ст.» тощо. З часом з'являються рецензії, в яких все наполегливіше обґрунтовано думку про належність твору до масової літератури. У романі письменниці тісно переплелися екзистенціальні проблеми людського буття та гостра суспільно-історична проблема ОУН-УПА. Письменницький талант авторки дозволив актуальній темі піднятися над банальною кон'юктурою та осмислити трагічну національну історію через конкретну долю української дівчини.

Через кілька років у «Коронації слова–2010» безперечним фаворитом конкурсу став роман В. Лиса «Століття Якова». У цьому творі автор тим же прийомом, тільки вже через долю чоловіка зображає історію століття. «Власне, роман і сприймається як така собі індивідуалізована версія історії України ХХ століття, історії, класично розказаної з перспективи «маленької» людини», – зазначає критика [8].

Роман В. Лиса, як і твір М. Матіос, швидко став відомим і популярним у читацьких колах. Позитивні відгуки В. Агєєвої, О. Забужко, інших літературних критиків стверджували, що новий твір вартий уваги: «Роман «Століття Якова» вразив усе журі в повному складі, без різниці літературних смаків і вподобань. Так буває тільки з напевно добрими книжками – вони переконують одразу і найзапекліших скептиків, як жива істота переконує на дотик теплом і пульсуванням крові під шкірою», – зазначає О. Забужко [2, 5]. «Нова зірка» на обрії українського красного письменства змусила літературну критику переглянути склад «першого ешелону» сучасної української літератури. «Виявилось, що якраз реалістична розповідь про людину у вирі реальної історії – одна з найбільш захопливих книжок, з-поміж написаних в Україні за останні роки», – із захватом відгукнулася В. Агєєва [1].

У наступних рецензіях розгляд цього популярного роману все частіше відбувається через призму належності до масової літератури: «Натомість погоджуюсь із твердженням, що «Століття Якова» – якісний твір для масового читача (хоча й шанувальники «високої» літератури, думаю, аж ніяк не почуватимуться скривдженими). Погоджуюсь, оскільки розгляд роману у рідному класифікаційному середовищі дозволяє не акцентувати на деяких огріхах «Століття Якова», що їх не вдалося б оминати, розглядаючи твір із тією вимогливістю до художньої образності, з якою розглядаються класичні твори Мелвілла, Фолкнера та Маркеса. Погоджуюсь, оскільки гуманістичне письмо Володимира Лиса змушує говорити про роман «Століття Якова» зі серйозною повагою» [4]; «Не все однаково імпульне, інколи патетичність або сентиментальний мелодрамазм аж надто відчутні, та, повторюся, текст не викликає відторгнення – ані на мовному, ані, зрештою, на сюжетному рівнях» [8]. Чому принципово гострою є постановка питання саме в ракурсі стосунку роману до масової літератури?

Дехто з вітчизняних літературознавців вважає, що поняття «масова» література сформувалося у ХХ ст. (Софія Філоненко) [9]. Ніла Зборовська [3] стверджує, що ця література бере свій початок з народницької літератури (з творчості Марка Вовчка); Рокса-

на Харчук [10] наполягає на думці, що масова та висока культура завжди співіснували. Остання думка є більш прийнятною, і цей поділ можна вважати похідним від Аристотелевого поділу мистецтва на «високе» та «низьке». Соломія Павличко писала про те, що кожна література складається з двох сфер: сакральної і профанної, «верху» та «низу», елітарної і масової. Масове мистецтво не є високим за своїм «генетичним» походженням, адже це мистецтво доступне й зрозуміле широким верствам населення. Сьогодні масова література задовольняє попит середньостатистичного читача як література для відпочинку, для читання в метро. Це тексти з невибагливим сюжетом і проблематикою, далекою від серйозних суспільно-історичних подій.

У літературознавстві до масової літератури традиційно зберігається упереджене ставлення, як до літератури невисокої якості, промовистим є синонімічний ряд до цього поняття: антимистецтво, псевдомистецтво, недолітература, читиво, низькопробна література, кітч тощо. Н. Зборовська пише про недовіру до форм масової культури в суспільстві, оскільки під загрозою опиняються «традиційні цінності високої культури». До того ж, на нинішньому етапі масова література часто постає як індустрія. Очевидно саме тому М. Матіос заперечує, що її твори є творами масової літератури, й позиціонує себе як письменницю загальнонаціональну. Попри деяку термінологічну нечіткість, адже, як зауважує Р. Харчук, «в українському випадку здається, що масова література ототожнюється із загальнонаціональною», є всі підстави стверджувати, що М. Матіос творить масову літературу. «Насправді ж загальнонаціональна література відходить у минуле, а її місце займає література масова», – констатує Р. Харчук [10, 72].

Поняття «масова» та «загальнонаціональна» функціонують одночасно й дуже близько, але загальнонаціональне включає в себе не лише розуміння кількості, а й ті загальнонаціональні цінності, які треба берегти й помножувати, у чому й закладена «вищість» цієї категорії літератури. На противагу масовій, в елітарній літературі автор – це митець, творець, який виконує певну місію в письменстві.

Безперечно, що поняття «масова», «загальнонаціональна» література – не кількісні категорії, а в першу чергу якісні. Скажімо, творчість Ліни Костенко визнана численною масовою аудиторією читачів, ніхто з критиків не наважиться назвати «масовою». Високе мистецтво поетеси не піддається жодним ревізіям навіть у нашу перехідну добу. Р. Харчук, маючи на увазі роман письменниці «Записки українського самашедшого», зазначає, що елітарна література була завжди менш затребуваною. І хоч якими б популярни-

ми були тексти О. Забужко чи Ю. Андруховича, але їх потісняють романи І. Роздобудько та Л. Дереша. Та все ж упередженість щодо масової літератури в українському суспільстві буде поступово зникати, й романи М. Матіос і В. Лиса є доказом.

«На цю книжку варто відреагувати з незаангажованістю, аби отримати ясну інформацію якщо й не про стан українського літературного процесу в цілому, то принаймні про той із його сегментів, до котрого належить література для масового читання», – зауважує О. Клименко [4] щодо роману «Століття Якова». Критики та літературознавці шукають секрет успіху роману, починаючи з вибору жанрової форми. «Сага», «хроніка» – такі варіанти жанру пропонуються у різних відгуках на роман, і формат твору певною мірою відповідає критеріям форми цих визначень. «Володимир Лис не побоявся звернутися до ніби немодного сьогодні жанру родинної саги, більш того, написав роман майже реалістичний – психологічно дуже переконливий. А за психологією персонажів я в сучасній прозі вже, сказати б, скучила», – визнає В. Агєєва [1].

Жанрова форма твору глибоко закорінена в традиціях української прози, навіть забутий нині історико-революційний роман оживає в пам'яті, коли читаємо про юнацькі роки Якова, про нерівне кохання бідного хлопця до Уляни, батьки якої є заможними селянами. Однак літературна хроніка В. Лиса, де через спогади розкривається історія родинних та суспільних подій за тривалий проміжок часу, особлива, бо життя головно героя твору змальовано все ж вибірково, іноді штрихами. Життєпис Якова Меха вибудовано з кількох етапів, у кожному з яких письменник, за законами жанру масової літератури, старанно виписує стосунки героя з жінкою. Юнацьке перше кохання Якова до сусідської дівчини Уляни, майнова нерівність, яка перешкоджає взаємному щастю – саме цей аспект життя Якова повнокровно висвітлено автором.

Наступний етап життя героя передано через почуття та стосунки з іншою жінкою – шляхтянкою давнього польського роду Зоф'єю М'ялковською, котра стала дружиною Меха. З великою цікавістю читач стежить за нехитро вибудованою сюжетною лінією роману, психологічно переконлива, вмотивована й майстерно переказана історія захоплює й не відпускає. Ширший спектр життєвих колізій спостерігаємо вже в зображенні останнього періоду життя столітнього героя. Як із пазлів, з окремих картин складає старий чоловік загальну картину свого життєвого шляху, осмислює, робить висновки, розставляє акценти. І на цьому рівні в романі з'являється суспільно-історичний контекст, який був прихований у тексті раніше. На перший погляд, у романі просто цікаво розказана історія життя

звичайної людини з акцентом на особистісних, любовних стосунках головного героя.

Але непомітно й ненав'язливо в сюжетну канву вплітаються історичні події епохи, і читач має змогу простежити, як вир цих подій утягує в себе людину, впливає на її долю, змінює та ламає природний перебіг життя. «Володимир Лис майстерно вписує інтимну біографію героя у велику історію. Так що «Століття Якова» – це й розповідь про кохання, і соціально-психологічна драма, і просто захопливий, насичений несподіваними поворотами сюжет, який не може залишити читача байдужим, – так характеризує художній прийом автора В. Агєєва. – Реалістична розповідь про людину у вирі реальної історії виявилася найцікавішою за все, що написано в останні роки» [1].

Сучасний роман, як зазначають літературознавці, за обсягом стає щодамі меншим, і це стосується в першу чергу масової літератури. Не є винятком у цьому плані й роман «Століття Якова». Та на 237 сторінках тексту викладено найважливіші події ХХ ст., в якому людина жила, любила, народжувала дітей, працювала. Глухе польське село Загоряни стає причетним до найважливіших подій ХХ ст.: революція, переділ світу, в результаті якого село переходить до складу Польщі (Речі Посполитої), Німеччини, СРСР. Намагаючись уникати ідеологічних стереотипів, письменник об'єктивно доводить, що до радянського режиму звикати було найскладніше, такої наруги Волинь не зазнавала раніше.

Читачеві не доводиться довго з'ясовувати час розповіді, автор велику увагу в тексті приділяє датуванню. Перше знайомство з героєм відбувається за 3–4 місяці до його сторічного ювілею, останні сторінки присвячені подіям, що сталися за кілька тижнів до сторіччя Якова, – це наша сучасність із її виразними атрибутами: наркотиками, мобільними телефонами. А все столітнє життя проходить перед читачем у ретроспективі: ось Платон, батько малого Якова (хлопцеві дванадцятий рік ішов), повертається з війни з більшовиками у двадцятomu році. Потім не раз батько розповідав, як був свідком зустрічі в Луцьку головного отамана Петлюри з польським зверхником Ю. Підсудським. Ось у п'ятдесятому відбувається суд над бандерівцями. А ось 1975 р. – радянська влада відзначає 30 років перемоги над Гітлером... Письменник називає дати, роки, доволі часто дату визначає сам читач за конкретними історичними подіями. Хронос – час – не загублений, і це відповідає ідейному задуму твору: у конкретних реалістичних деталях відтворити події ХХ ст. й наочно продемонструвати злочини радянського режиму. Автор не накидає свою думку читачеві, ніби відходить у тінь, напе-

ред виступають тільки факти, це робить розповідь історично правдивою та об'єктивною. Контroversійна історія, як життєва правда, розказана свідком і учасником історії, постає незаперечною правдою. Тиміш Вергун, якого радянська влада судить як одного із найнебезпечніших бандерівців, на суді у своєму останньому слові спростовує обвинувачення в бандитизмі: «Я вбивав людей, яких вважав ворогами, визнаю. Тих, хто був за владу, з якою воювали, – тоже признаю... Але я николи не підняв руку на безневинну жінку чи дитя... Чуєте, николи!..» [5, 222].

Зустріч із одставним полковником Війська Польського Кшиштофом Собеським, колишнім нареченим Зосі, в ідейному задумі автора виконує важливу функцію альтернативної історії. «Того дня святково вдягнутого Якова повезли до колхозної контори. Начальство не хотіло, щоб польський гість бачив, як живе його колишній товариш по зброї» [5, 201]. Хоч і сивий, але підтягнутий, з давньою виправкою пан полковник, хоч і у відставці, як і колись від нього пахне дорогими парфумами, з першого погляду визначає, що бравому улану Якубові Меху «жилося не так, як йому, але він зберіг той добрий гострий уланський блиск в очах». У Якова радість од зустрічі (така була радість), перемішалася з гіркотою. Ця гіркота від усвідомлення того, що радянська влада нічим не покращила його злидарське життя та завдала найбільші кривди йому, знищивши сім'ю. Вплетення долі людини в історію народу, співучасть у цій історії й піднімає твір над масовою літературою, робить його суспільно значущим. Крім того, рівень таланту письменника є невід'ємною складовою популярності твору.

Роман психологічно переконливий, читач вірить оповідачеві. Ця віра викликана довірою до автора, який у головних речах говорить правду. Тоді й менш переконливі дрібниці сприймаються на віру, навіть коли в достовірність оповіді важко повірити: історія про шляхтичку Зосю, яка прийшла жити в курну поліську хату, не лише переодягнувшись із своїх панських суконь у сільський одяг, а й радикально змінивши спосіб свого життя; про наркоманку Оленку, яка позбавилася згубної залежності за короткий час з допомогою й заговорила українською мовою; про Тимоша, який знав про зради Уляни й прощав її. Талант письменника переконує читача щирістю й простотою розповіді.

Мовна характеристика персонажів виразна. Мовлення Якова Мехи (по вуличному Цвіркун) – це переплетення літературної мови з місцевою говіркою («сило», «мине», «пониділок», «леворуція», «пупало») – «природна – така, що не викликає відторгнення» [8]. «Приблуда» Оленка говорить російською мовою, але через 2–3 міся-

ці вона спілкується з дідом українською. Листи сина Якова, написані російською мовою, засвідчують його яничарство, малоросійство. Та саме повернення «блудного» сина «із Расеї» і його перехід на рідну мову: «Вернувся я додому, тату» є завершальним оптимістичним акордом роману.

Критика (Р. Харчук) докоряла М. Матіос за стилізацію, мелодраматизм, втрату смаку. Обов'язкові «атрибути» масової літератури: сексуальні сцени, вбивство, мелодраматизм, розмовні елементи – наявні й у романі В. Лиса, але автор не втрачає почуття міри й художній смак не зраджує йому. На тлі деяких кривавих та агресивно-сексуальних сучасних трилерів роман В. Лиса має цілком пристойний й толерантний вигляд. Велике почуття Добра до світу, до людей, до життя зберіг Яків Платонович, головний герой роману, і можливо це робить його довгожителем, а роман – добрим і світлим.

«Історія, написана Володимиром Лисом, проста і душевна, в ній багато чуттєвих та мелодраматичних сцен, а мотиви, котрі змушують героїв роману чинити так, а не інакше, зрозумілі на рівні основоположних понять: кохання, совість, доброта, співучасть, зрада, покарання тощо. В. Лис не перевантажує текст психологічними екскурсами, зате прискорює дійство майже наскрізною діалогічністю», – зазначає О. Клименко [4].

Наявність цікавої історії в основі сюжету твору – одна з ознак масової літератури, оскільки масова література потребує динамічних історій, які зацікавлюють, але ж не можна вважати елітарним все те, що не сприймається. Можливо, щоб зняти напругу в дискусії про масову літературу, достатньо лише вживати замість «масова» – «популярна», слово нейтральне, воно знімає відтінок негативності, але відбиває сутність явища.

Прогнози вітчизняних літературознавців щодо перспектив масової літератури неоднозначні: С. Павличко свого часу писала, що масова розважальна культура неминуха. «Якщо національна культура неспроможна її продукувати, то вона приходиться з інших країн і культур» [7, 552]. О. Забужко вважає, що масова література Україні потрібна; Н. Зборовська стверджує, що масову літературу накидають імперії, що вона реконструює націю; Р. Харчук бачить позитив у процесі швидкого розвитку масової літератури. Та, мабуть, у масовій літературі краще бачити не загрозу для культури й не конкурента власне літературі, а шанс у популярній формі донести до читача культурний продукт, важливу суспільну інформацію. Масова література в Україні завойовує читача, вона стає все більш переконливою реальністю. І якщо масову літературу творять тала-

новиті автори, то український читач здобуде, а не втратить. Підтвердженням того є роман В. Лиса «Століття Якова», як і романи М. Матіос, І. Роздобудько, котрі творять новий шар масової української літератури – якісної літератури.

1. Агеєва В. Професор УКМА, експерт Бі-Бі-Сі Віра Агеєва – про роман «Століття Якова» / В. Агеєва // Українська правда. – 2012. – 15 лип.

2. Забужко О. Направду добра книжка / О. Забужко // Володимир Лис. Століття Якова. – Х., 2010.

3. Зборовська Н. Сучасна масова література в Україні як загальнокультурна проблема / Н. Зборовська // Слово і час. – 2007. – № 6. – С. 3–8.

4. Клименко О. Кілька слів про «Століття Якова» Володимира Лиса [Електронний ресурс.] – Режим доступу: <http://litakcent.com/2010/10/29/dvi-recenziji-na-bestseller-volodymyra-lysa/>.

5. Лис В. Століття Якова / В. Лис. – Х., 2010.

6. Лис В.: Для мене немає «маленьких» українців! Автор «коронавного» роману «Століття Якова» – про літературу й час // День. – 2010. – 3 груд.

7. Павличко С. До читачів : (про дебют Андрія Кокотюхи) // Павличко С. Теорія літератури. – К., 2002. – С. 551–552.

8. Роксоляна Свято. З цього можна зробити, направду, добрий сценарій, або Деякі міркування про триумфальний роман Володимира Лиса [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litakcent.com/2010/10/29/dvi-recenziji-na-bestseller-volodymyra-lysa/>.

9. Філоненко С. Масова література в Україні: дискурс / гендер / жанр / С. Філоненко. – Донецьк, 2011.

10. Харчук Р. Сучасна українська проза. Постмодерний період / Р. Харчук. – К., 2008.

В статье рассмотрен роман Владимира Лиса «Век Якова» в контексте дискуссий о массовой литературе и обосновано мнение о формировании качественной прослойки современной массовой литературы.

Ключевые слова: тенденции современной украинской литературы, массовая литература, общенациональная литература, контroversиальная украинская история.

The article is about the novel by Vladimir Lys «The Age of James» in the context of discussions about literature and states mass thought about forming good layer of modern mass literature.

Keywords: tendencies of modern Ukrainian literature and mass literature, national literature, controversial Ukrainian history.

Тетяна Казакова,
к. філол. н. (Харків)

УДК 821.162.3-312.1 Кундера

Інтерпретація образу Томаша з роману М. Кундери «Нестерпна легкість буття» через призму роману Ф. Ніцше «Так казав Заратустра»

У статті запропонована інтерпретаційна концепція образу Томаша з роману М. Кундери «Нестерпна легкість буття» як людини, що еволюціонує від соціально детермінованої, «слухняної» до абсолютно вільної, гармонійної людини за формулою Ф. Ніцше з роману «Так казав Заратустра» – «Верблюд – Лев – Дитина».

Ключові слова: образ, роман, сюжетна лінія, еволюція, інтерпретація, М. Кундера, Ф. Ніцше.

«...людоство вступає в фазу тотальної мерзотності».

М. Кундера «Нестерпна легкість буття».

«Людина більше того, що вона знає про себе, вона не однакова у всіх випадках, вона є шлях; вона не тільки існування в значенні перебування, а й встановлена у ньому можливість, що дарується свободою, виходячи з якої людина ще у своїй фактичній дієвості вирішує, що вона є».

К. Ясперс «Духовна ситуація часу».

«Після 1948 р. <...> поетизація терору стала для мене більшим шоком, ніж сам терор. Тоді я отримав щеплення від будь-яких ліричних прагнень. Єдине, чого я в ті часи глибоко і жадібно бажав, був ясний і позбавлений ілюзій погляд на речі. І я знайшов його нарешті у мистецтві роману».

М. Кундера «Зраджені заповіді».

«**Н**естерпна легкість буття» – вершина творчості М. Кундери, роман, який приніс заслужену світову славу одному з найбільш цікавих авторів кінця ХХ ст. Викликавши «конфлікт інтерпретацій» (П. Рікер) з моменту появи у 1984 р. [10], твір вивчався в окремих ракурсах: в аспекті суспільно-політичної інтерпретації (як розповідь про «екзистенційний потенціал вигнання» [2], як «лабільна коексистенція політики й еротики» [7], як зображення «повсякденної герменевтики підозри» [12]), типології персонажів [11]; з точки зору кічевих світогляду [1] та поетики [8]; особливостей нарративної поетики [9].

Дослідження дають цікаві «кути зору», але всі вони є дотичними щодо стрижневої сюжетної лінії. На наш погляд, послідовний і системний аналіз цього роману повинен починатися з розгляду образу Томаша: по-перше, це той центр, навколо якого здійснюється розбудова художнього світу як «аксіологічного оточення» (М. Бахтін) саме цього персонажа; по-друге, загальне сюжетне розгортання художньої цілісності твору вибудоване на еволюції також саме цього персонажа.

Ч. Мілош в есеї «Про вигнання» згадує в одному ряду «Нестерпну легкість буття» та «прославлення свободи вершин, самотності та пустелі» Ф. Ніцше [4]. Ця згадка підказує цікавий інтерпретаційний хід: розглянути художній світ роману через призму «філософії розриву» [5] Ф. Ніцше. Порівняльний аналіз романів «Нестерпна легкість буття» і «Так казав Заратустра» привів нас до гіпотези, що сюжетна лінія «концептуального персонажа» (Ж. Делез) М. Кундери вкладається у ніцшеанську формулу еволюції людини «Верблюди – Лев – Дитина» [6]. Спробуймо підтвердити цю гіпотезу.

Стадію «Верблюда» – невибагливої поштивної робочої тварини – Ф. Ніцше визначає категоричним імперативом «*ти повинен!*» і зображає через влучний образ «лускатого дракона»: «Луската звірина “ти повинен” лежить у неї (людини. – Т. К.) на дорозі, виблискуючи, як золото, і на кожній лусочці золотом блищить “ти повинен!”». Тисячолітні цінності блищать на цих лусках, і так говорить наймогутніший з усіх драконів: уся цінність речей блищить на мені; усяка цінність уже створена, і усяка створена цінність – це я. Воістину не повинно існувати ніякого “Я хочу”» [6, 20].

Імператив «ти повинен!» (або, як у М. Кундери, «Es muss sein» – «Так мусить бути») людина чує змалечку, коли зі свого природного світу попадає у багатомірну рольову реальність соціуму. «Ти повинен» слухатись і шанувати своїх батьків, якими б вони не були; ходити в дитячий садок і підкорятися правилам цього закладу, що втручаються у твою духовну біологію («ти не повинен плакати за мамою», «ти повинен товаришувати з усіма членами групи») чи у фізіологію («ти повинен у визначений не тобою час – їсти, спати, навіть сідати на горщик»). «Ти повинен» отримувати гарні оцінки в школі, що не завжди відповідає твоїм пізнавальним запитам, служити суспільству через обрану (з усілякими обмеженнями) професію. «Ти повинен» одружитись, народити дітей, піклуватися про них, старих батьків, «повинен» підкорятися законам своєї держави, якими б недоцільними вони тобі не здавалися. За виконанням усіх цих традицій, правил, законів суворо «наглядає» (М. Фуко) суспільство.

За вищеозначеними принципами складалося й життя Томаша: опанував професію лікаря, одружився, народив сина (тому що «був

молодим і прагнув собі дитини і шлюбу» [6, 57]). Але брак справжнього кохання («факела, що повинен світити до вищих шляхів» [6, 58]) призвів до розлучення (бо їх шлюб був «короткочасною дурістю» [6, 58]), після якого Томаш продовжував жити за правилом «ти повинен»: виплачував аліменти, намагався зустрічатися з сином кожного тижня. Життя героя минало в «концентраційному таборі» (М. Кундера) – у «чомусь даному, основному; у світі, в якому ми народжуємось і звідкіля можемо вирватися лише з величезними зусиллями» [3, 117]. Для «Верблюда» такі зусилля просто неможливі. Відчуття на собі тиску «концентраційного табору» суспільства стає зародком у життєвому розвитку людини стадії «Лева».

Стадія «Лева» – це стадія, коли людина говорить «НІ» накинутому суспільством обов'язку й завойовує собі право на нові цінності. Якщо «Верблюди» любить як «свята святих» звернуте до нього від суспільства «ти повинен», то «Лев» знаходить у цій верблюжій святості, у священній традиції предків оману і свавілля. Із любові «Верблюда» до предків «Лев» забирає свободу і промовляє «Я ХОЧУ» або «НЕ ХОЧУ».

Томаш перестав бути невибагливим й поштивим «Верблюдом» тоді, коли *вперше* сказав «НІ». Якщо колишня дружина перешкоджає його побаченням із сином, то він сам відмовляється не тільки від побачень, а й від сина. Це був перший бунт Томаша проти усталених гендерних детермінацій.

Друге «НІ» Томаш кинув у спину ненависному режиму комуністичного терору, написавши статтю про Едіпа, в якій довів, що незнання, нерозуміння, наївна віра тощо не знімає з людини онтологічних відповідальності й вини за скоєне. Це своє «НІ» Томаш оберігав навіть тоді, коли внутрішньо відмовився від проголошених ідей і ризикував втратити через них улюблену професію.

Третє «НІ» Томаш сказав противникам комуністичного терору. За традиційною суспільно-психологічною логікою людина, що втратила улюблену професію через репресії влади, буде або заляканою (з «Верблюда» перетвориться на «Зайця»), або перейде в опозицію. З Томашем не сталося ні першого, ні другого, бо він уже відбився як «Лев». Герой відмовився активно співпрацювати з опозиціонерами огидної йому влади тому, що будь-яка організована політична боротьба у своїй феноменологічній суті завжди містить нестерпні для «Лева» два образи: з одного боку, солдата, що завжди залякує і суворо питає («Ти ще не вирішив вступити в Червону Армію?», «Ти ще не підписав дві тисячі слів?», «Ти теж підписав дві тисячі слів?», «Ти не хочеш підписати петицію про амністію?» [3, 116] і т. ін.), а з іншого – «крокуючу демонстрацію людей, що одночасно піднімають руки і викрикують в унісон однакові склади» [3, 117].

Така боротьба нівелює, спрощує особистість, не залишає їй ніякої свободи діяльності. Згадаймо хоча б, як тонке філософське есе Томаша спотворилось у революційному дискурсі до брутальної агітки (та ще й без відома автора!).

Останньою краплею для відмови від співпраці з опозицією була фраза одного з опозиціонерів (сина Томаша) – «Ти зобов'язаний...». Уже майже готовий проти своєї волі підписати опозиційне звернення (яке, до речі, було насправді на руку не стільки опозиції, скільки уряду), Томаш саме після цієї фрази схаменувся й остаточно відмовився підписувати («всі примушують підписувати тексти, які він сам не писав» [3, 116]), бо «Леві» ненавидять саме слово «обов'язок» і завжди чинять так, як хочуть. «Набагато важливіше вирити з землі закопану ворону, ніж посилати петицію президенту» [3,119], – погордливо кидає Томаш незрозумілу співрозмовникам фразу й не вважає за потрібне нічого їм пояснювати.

Свободу «Лева» Томаш утілює у вільне кохання, коли став його сприймати як процес пізнання все нових і нових жінок на певній емоційній відстані – відстані свободи (чоловік не тільки ні з ким не одружувався, не мав ні від кого дітей, а й навіть ніколи не засинав у ліжку з жодною коханкою). Ні одруження з Терезою (яка стала для нього водночас і дружиною, і дитиною, і матір'ю), ні її величезні страждання через його «донжуанство» не змогли припинити цю «Левову» насолоду свободою.

Томаш переживав богоподібну владу провидця, роблячи операції і «переслідуючи» жінок. Хірургія давала можливість бачити те, що визначалося як закриття; а вільний секс із багатьма жінками – приголомшливе відчуття святотатства. І перше, і друге призводило до богохульного примірювання на себе ролі Бога. Таке примірювання й є характерним для людини в стадії «Лева». Але це – не останній щабель розвитку людини. Головною вадою «Левів» є «захист та виправдання всілякої марноти» [6], якою, мабуть, була для Томаша стаття про Едіпа й усе, з нею пов'язане.

Шлях Томаша від «Лева» до «Дитини» («невинності», «забуття», «нового начала», «гри створення», «колеса, що саме по собі котяться», «першого руху», святого «ТАК» – «своєї волі», «свого світу, який завойовує собі той, хто його втратив» [6, 21]) визначається великими «болями породіллі» («Для того, щоб Лев став Дитиною, що знову народилась, він повинен прагнути сам стати також породіллем і прагнути болу породіллі» [6, 68]).

Своєрідними пологами було кожне наступне вигнання Томаша, бо щоразу це було його народженням в новій іпостасі. Таких основних вигнань-народжень у Томаша було п'ять – з батьківської оселі, батьківщини, професії, політичної опозиції, міста. Вигнання з ба-

тківської оселі (після відмови Томаша від сина його батьки відмовились від нього, демонстративно зберігаючи стосунки з невісткою й онуком) зробило його вільним від родинних обов'язків. Еміграція стала для Томаша новим народженням після сорока років, яке, поперше, мобілізувало всі його професійні можливості й довело їх до найвищої точки, а по-друге, відкрило його душу до співчуття й душевного болю (нестерпне співчуття Терезі, яка не змогла витримати еміграції і повернулася у Чехію, і пекучу ностальгію за нею).

Вигнання з професії заперечило суспільний наказ «ваше місце біля операційного столу» [3, 103] і дало Томашеві відповідь на запитання: «Що залишається від життя, якщо людина скине з себе те, що досі вважала своїм покликанням?» [3,104]. Залишається «простір свободи» [3, 105]. Томаш, як мийник вікон, звільнився від професійної детермінації й ідентифікації, від «трудоголізму», немов метелик від кокона: «Він раптом зрозумів щастя людей <...>, що займаються професіями, до яких не примушує ніяке внутрішнє «Es muss sein!» і про які, кинувши своє робоче місце, вони можуть одразу забути. Ніколи раніше він не знав цієї милостивої байдужості» [3, 90].

Вигнання з політики остаточно звільнило Томаша від будь-якої участі в діяльності суспільного «концентраційного табору»: коли Томаш прийшов на похорон опозиціонера, якого поважав як особистість, від нього відвернулися присутні революціонери так само, як напередодні це зробило соціалістичне суспільство. Отже, особистість не потрібна ні тоталітарному комуністичному режиму, ні його революційним опонентам. В обох таборах потрібне одне й те саме – слухняний нівельований «Верблюд», яким Томаш уже не був.

Якщо «Верблюд» «крокує у строю», то «Лев» порушує стрій та йде у невідоме. Цим невідомим став для Томаша кооператив у сільській глибинці, де й відбулося народження «Дитини».

Життя героїв у селі М. Кундера зображує у двох вимірах – реалістичному та ідилічному, що поєднані у ціле. Село в художньому світі роману є найбільш вільним середовищем, над яким держава втратила владу: «при постійній недостатці людей житла тут було більше, ніж потрібно. І ні в кого не виникало бажання порсатися в політичному минулому тих, хто готовий був іти працювати в поле або ліс; їм ніхто не заздри» [3, 90] (розрядка моя. – Т. К.). Отже, нейрохірург та фотожурналістка, які мали світову популярність, стали сільськими шофером і пастушкою.

Ні Тереза, ні Томаш у селі не тужили за професією: професійна детермінація стала для обох назавжди непотрібними кайданами. І якщо професією мийника вікон у великому мегаполісі Томаш сприймав як тимчасові канікули (нехай вони й тягнулися понад два

роки), що мали раніше чи пізніше закінчитися (на третій рік він відчув тугу за своєю справжньою професією), то, коли став сільським шофером, ця туга покинула його назавжди (навіть коли іноді допомагав односельчанам як лікар). Для Томаша настали справжні «повноцінні канікули», «відпочинок від усіх без винятку імперативів» [3, 127]. Саме в селі нарешті здійснилася глибинна Томашева мрія: наслідуючи дух давньогрецького філософа Парменіда, перетворити важке на легке.

Чому Томаш не сприймає обов'язок кожного дня в будь-яку погоду когось або щось возити в старенькому неремонтованому пікапі як насильницький імператив? Чому Тереза дістає задоволення від щоденного пасіння сорока корів? Чому саме в селі (звідкіля місцеві жителі наполегливо й відчайдушно намагаються втекти), а не в благословенному цивілізованому Цюрихові (в якому не змогли пристосуватись до життя ні Тереза, ні Томаш), обидва герої нарешті стають по-справжньому щасливими?

Відповідь на ці три запитання одна: в селі нарешті вони позбулися всіляких соціальних детермінацій, вони залишилися самі (робота пастуха й шофера трохи відокремлює їх навіть від нечисленної «спільноти» сільської громади, залишаючи при цьому можливість товариських стосунків); їх не переслідує ні уряд, ні опозиція, ні томашеві коханки; суспільство не вимагає від них соціально професійної реалізації, кар'єри, публічності. Терезі, щоправда, доводиться приховувати від односельчанок міру своєї любові до собаки, але це не так уже й важко зробити, бо саме в селі герої мають ту необхідну для них приватність, яка була неможливою в «концентраційному таборі» [3], «символічному паноптикумі» [12], в якому не можна відчути тиші та в якому діти задля забави закопують живцем поранену ворону.

Село рятує героїв від «мерзенного світу» (М. Кундера) міської цивілізації і дарує їм, вихованим на ідеології Старого Заповіту, «міф про ідилію як реальну можливість жити в Раю» [13], де вони справді відчули «поклик предків» [3, 90], збудували свій новий світ «світ перших і кращих» (М. Бахтін), світ дитинства: «...там інші люди і природа, яка залишилась такою ж, якою була завжди» [3, 127]. Життя для героїв перестало бути «бігом по прямій», яка веде в небезпечне невідоме, воно рухалось «по колу серед знайомих речей». Оця одноманітність і була для людей, замучених шаленим ритмом життя ХХ ст., справжнім ідилічним щастям, яке вони змогли купити коштом проданих машини, телевізора й радіо – цих найголовніших ознак соціалістичного добробуту.

По-дитячому безтурботне життя Томаша підкреслює відсутність будь-якої дисгармонії: замість численних коханок його збуджують

ластівки, а від цього Терезі припиняють снитися жахіття; нарешті налагоджуються через листування гармонійні стосунки із сином, який залишив опозиційну боротьбу і став сільським священиком, обзавівшись дружиною, тестем-священиком та дітьми.

Ідилічне життя героїв порушує тяжка хвороба на рак їх собаки. Зрозумівши як лікар, що операція не допомогла, Томаш вирішив зробити Кареніну «укол милосердя». Втрата улюбленця, з одного боку, зміцнила подружній союз, але з іншого – продемонструвала їм можливий кінець і їх власного життя, в якому не буде місця навіть для ефтаназії. Картина поступового вмирання від старості й хвороб була нестерпною для героя: він уже не міг, як «Верблюду», покірно чекати свого кінця, але в ньому не піднімалась і «Лєвова» хвиля опору.

Як «Дитина», Томаш хотів просто зробити все сам: вирватися з-під контролю вищих сил (Бога, Долі, Випадковості) і самостійно витворити свій відхід. Він (М. Кундера це не описує, але залишає можливість такої інтерпретації) вирішив створити казку наяву («вони жили довго і щасливо і померли в один день») і спровокував одночасно з дружиною загибель в автокатастрофі («гальма були катастрофічно спрацьовані», «дорога йшла серпантинном через узгір'я», «пікап зірвався з високого відкосу», «вони розбилися вщент» [3, 66]). У такий спосіб завершився шлях героя до абсолютної свободи.

Таким чином, сюжетна лінія Томаша вкладається в ніцшеанську формулу шляху («Верблюд – Лев – Дитина») від людини соціально детермінованої до людини абсолютно вільної і гармонійно «вписаної» у Всесвіт. М. Кундера трохи ідеалізував можливості соціалістичного села, але цілком імовірно, що соціально-побутова аскеза героїв, помножена на високу духовність, і дали можливість вищезначеного шляху. Сюжетні лінії інших персонажів (зокрема, Франца й Сабіни) підтверджують наше припущення. Але це вже проблематика іншої розвідки.

1. *Кандыбина Е. Л.* Кич как миропонимание в творчестве Г. Иванова и М. Кундеры / Е. Л. Кандыбина // Эйхенбаумовские чтения. – Воронеж, 2004. – Вып. 5 (ч. 2). – С. 77–81.

2. *Кузнецов П.* Эмиграция, изгнание, Кундера и Достоевский / П. Кузнецов // Журнальный зал [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/zvezda/2002/4/kuz.html>.

3. *Кундера М.* Невыносимая легкость бытия / М. Кундера; [пер. с чеш. Н. Шульгиной]. – СПб. : Амфора, 2000. – 351 с.

4. *Милош Ч.* Об изгнании / Ч. Милош // Журнальный зал [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://mfgazines/russ.ru/inos-tran/1997/10/milosz.html>.

5. *Миронов А. В.* Самоутверждение через одиночество: (философия разрыва в творчестве Ф. Ницше) / *Миронов А. В.* // *Культура народов Причерноморья*. – 2009. – № 113. – С. 81–84.

6. *Ницше Ф.* Так говорил Заратустра / *Ф. Ницше*; [пер. с нем. В. Рынкевича]. – М. : Интербук, 1990. – 301 с.

7. *Новоселова В.* Перевороты и романы Милана Кундери («Шутка» и «Невыносимая легкость бытия») / *В. Новоселова* // *Политика и поэтика*. – М. : Эксмо : Алгоритм, 2000.

8. *Палій О. П.* Поетика кічу в романі М. Кундери «Нестерпна легкість буття» / *О. П. Палій* // *Літературознавчі студії : зб. наук. пр.* – К. : Вид. дім Дмитра Бурого, 2004. – Вип. 11. – С. 319–323.

9. *Палій О. П.* Романи М. Кундери : проблематика, поетика, нарративні стратегії : автореф. дис. ... канд. філол. н. : 10.01.03. / *О. П. Палій*. – К., 2005. – 19 с.

10. *Палій О. П.* Суперечки про роман М. Кундери «Нестерпна легкість буття» / *О. П. Палій* // *Літературознавчі студії: зб. наук. пр.* – К. : Вид. дім Дмитра Бурого, 2004. – Вип. 7. – С. 240–244.

11. *Фомина М.* Типы литературных персонажей в произведениях М. Кундери «Книга смеха и забвения», «Невыносимая легкость бытия» и Йозефа Шкворецкого «Чудо», «История инженера человеческих душ» / *М. Фомина* // *Материалы научных чтений памяти заслуженных профессоров МГУ им. М. В. Ломоносова Р. Р. Кузнецовой и А. Г. Широковой*. – М. : Изд-во МГУ, 2004. – Вып. 2. – С. 512–523.

12. *Kinyon K.* The Panopticon Gaze in Kundera's *The Unbearable Lightness of Being* / *K. Kinyon* // *University of Chicago* // *SPRING*. – 2001. – VOL. 42. – № 3.

13. *Venclova T.* W poszukiwaniu raju na ziemi / *T. Venclova* // *Tygodnic Powszechny* [Електроннийресурс]. – Режим доступу : <http://tygodnik.onet.pl/33,0,58512,2,artykul.html>.

В статтє предложена інтерпретаційна концепція образу Томаша из романа М. Кундери «Невыносимая легкость бытия» как человека, эволюционирующего от социально детерминированного, «послушного» к абсолютно свободному, гармоничному человеку по формуле Ф. Ницше из романа «Так говорил Заратустра» – «Верблюд – Лев – Ребенок».

Ключевые слова: образ, роман, сюжетная линия, эволюция, интерпретация, М. Кундера, Ф. Ницше.

Theinterpretation of the conceptimage of Tomash M. Kundera's novel «The Unbearable Lightness of Being» as a person who evolvesfrom social-determined «obedient» to completelyfree man for the harmonic formula from the novel by F. Nietzsche «Thus Spoke Zarathustra», «Camel – Lion – Child» is presented in the article.

Keywords: image, novel, plots line, evolution, interpretation, M. Kundera, F. Nietzsche.

Світлана Семенко,

к. філол. н., доц. (Полтава)

УДК 821.161.2: 7.038.531.071.1:[130.123] (477)

Осмыслення ролі українського митця в духовному житті нації (на матеріалі публіцистичних виступів Юрія Косача)

У статті розглянуто проблему ролі українського митця в духовному житті нації як одну з ключових тем публіцистики Юрія Косача. Проаналізовано ідейну спрямованість його виступів у пресі в напрямі визначення атрибутивних рис українського митця. Звернено увагу як на позитивні моменти, так і певні необґрунтовані висловлювання публіцистичних студій зазначеної теми.

Ключові слова: український митець, національна свідомість, європеїзм, «совєтофілство», українська еміграція.

Національна публіцистика на всіх етапах бездержавного розвитку України була в авангарді вирішення магістральних проблем свого народу. Українські публіцисти XIX – початку XX ст., вважаючи духовність ключовим чинником формування національної свідомості в переважно аморфній і денаціоналізованій частині українства, у своїх виступах на сторінках національної та зарубіжної періодики наголошували на першорядній ролі мистецтва, і літератури зокрема, у напрямі усвідомлення українським народом своєї національної самоідентичності.

Сучасне журналістикознавство тяжіє до всебічного аналізу літературно-критичного доробку в межах публіцистики. У низці журналістикознавчих досліджень О. Антонової [1], В. Галич [2], С. Гришиної [3], Й. Лося [10], І. Михайлина [11], Н. Сидоренко [12] літературно-критичні студії розглянуто як невід'ємний елемент публіцистичного дискурсу, наголошено на ролі знакових митців у вирішенні нагальних проблем духовного життя нації. У цьому зв'язку Й. Лось зазначає: «Публіцистика спроможна увібрати в себе і виразність портретів, і епос, і драму, і усю багатоманітність виявів дійсності. Факт не повинен перетворюватися на фетиш, завжди треба враховувати історичний, соціальний і культурний контексти. Крім того, публіцистика має володіти й естетичною цінністю, що якраз властиве українській традиції» [10, 166].

У кращих своїх зразках національна публіцистика відбивала прагнення української інтелігенції знайти своє місце в колі світової культурної спільноти, не втрачаючи власної національної ідентичності. Українські публіцисти двох минулих сторіч у своїх виступах на сторінках періодичних видань, у відкритих листах, приватному епістолярії порушували таку важливу проблему, як роль українського митця в духовному розвої нації, окреслюючи ті важливі риси таланту й особистих якостей характеру, якими він повинен володіти.

Дуже часто національна публіцистика тісно перепліталася з літературною та мистецькою критикою, утворюючи своєрідне модифікаційне жанрове поле, що послугоувалося багатим арсеналом обох видів інтелектуальної творчості. Не стала винятком і публіцистична практика одного з нащадків роду Драгоманових-Косачів, Юрія Миколайовича Косача (1901–1990). Тому метою пропонованої статті є з'ясування того сегмента публіцистичної спадщини Ю. Косача, що торкається проблеми призначення українського митця в житті нації та поглядів публіциста в різні періоди його творчості на зазначене питання.

Ю. Косач, продовжуючи традиції свого роду, був уважним літературним критиком, активним учасником та ініціатором літературних дискусій, оскільки йому як оригінальному й талановитому письменникові, культурному та громадському діячеві була не байдужа доля національного письменства. Маючи власну концепцію розвитку української культури, він як послідовний європеїст своїми гострими, почасти суб'єктивно-дискусійними виступами в періоді прагнув оновлення національної культури в рідній інноваційних світових культурницьких тенденцій, не в останню чергу наголошуючи на важливій місії у цьому процесі особи митця.

Виходячи в 40–50-х рр. ХХ ст. на культурні обшири як літературний критик і письменник, Ю.Косач всебічно розкрив власне бачення того, яким повинен бути український митець, у концептуальній статті «Вільна українська література», надрукованій в альманасі «МУР». Автор розвідки, наголошуючи на провідній ролі українського митця в інтеграційних процесах у повоєнній Європі, зазначає, що для завоювання авторитету на світових культурних овидах, українській творчій інтелігенції варто позбутися таких неприпустимих тенденцій, що культивувалися в останні десятиліття на літературних обрядах і послужили кроком до кризового стану нашого письменства, як-от: заперечення гуманістичного начала, нехтування історичною правдою, неприйняття «етичних критеріїв мистецтва», відхід від «української традиційної філософської лінії». Він наголошує, що саме ці причини закрили вступ українцям до «великої літератури».

Неодноразово Косач таврує утилітарність і тенденційність письменства, одногранність і «штампованість» літературних творів. Для нього аксіоматично те, що справжній митець для створення високоестетичних творів повинен мати насамперед почуття внутрішньої свободи. Зауважимо, що цей засадничий постулат світоглядних переконань Ю. Косача, закладений у нього на генному рівні, оскільки для публіцистичної династії Драгоманових-Косачів відчуття внутрішньої свободи було першорядним. Продовжуючи тему свободи творчості, літературний критик наголошує: «...безглуздо накидати всім письменникам обов'язок бути пропагандистами хоч би й найсвятішої справи або літературний процес зводити до постачання агітаційного матеріалу, все одно, високо- чи низькоякісного...» [4, 51]. Аксіоматичним для Косача суверенітет письменника є й тому, що «свобода творця й творчості – це властивість культурного суспільства», тому ні тоталітарне суспільство не може виплекати нового Гете, ні жодна найблискупіша політична ідея не може вплинути на народження нового Стефаніка чи Достоевського. Публіцист трохи пишномовно твердить: «Творчий імпульс письменника – це його свобода писати. А свобода письменника – це його власний, незайманий світ. Його таїна – його самотня душа. Його єдиний друг – демон його стилю. Його перемога – його свобода, його крила. Такі царини духової діяльності, як література, не піддаються ніякій регламентації» [4, 60]. Критик переконаний, що істинною місією кожного національного митця є пошук власного неповторного українського вислову та «синтез української душі і всіх її можливих конфліктів».

Аналізуючи таку складну й завжди актуальну для українського письменства проблему, як роль письменника в суспільстві, взаємозв'язок громадського обов'язку й служіння Красі, вироблення індивідуальної творчої манери, суголосної сучасним загальноєвропейським віянням, він дає досить амбівалентну й типову для його проєвропейських переконань формулу-відповідь: «Можна бути патріотом, але необов'язково кричати про це в одах, посланіях і поученнях і місію письменника вбачати тільки в виконанні ним функцій Єремії, учителя чи прапороносця, бо не завжди ці функції є мистецтвом» [4, 57]. Косачеві дуже боліла доля рідної літератури, прагнення митця наблизити якнайскоріше рідне письменство до рівня загальноєвропейського зрозумілі й виправдані, тому-то певний, на перший погляд, пафос у викладі зазначених проблем є не позою, а результатом великої аналітичної роботи, наукового студіювання кращих здобутків світового мистецтва, і літератури зокрема. Косач мав рацію, коли виголошував перед публікою свою позицію

про те, що письменник повинен реагувати на життя, а твір справжнього письменника – «це витвір і наслідок боротьби; з демоном чи з янголом, як хто хоче; боротьби запеклої, страшної, де проти письменника – сировинний матеріал життя, необтесана брила, її опір, а за нього – його талант, інтуїція, чуття, розум, культура, філософічний світогляд і праця» [4, 60]. Публіцист досить переконливо засвідчує, що мірилом для творчості письменника мусить бути сила його таланту, а не біографія, місце написання твору (в цьому він погоджується з Лесею Українкою), декларування патріотизму, віросповідання.

Ю. Косач висновує, що тільки свобода творчості українського письменника й гуманізація національного письменства допоможуть українській літературі позбутися надмірної політичної тенденційності й заангажованості, породженими авторитарно-сталінською добою, та подолати багаторічне провалля відірваності українського літературного процесу від світового. Тому він настійно, як і його літературний авторитет Микола Хвильовий, позиціонує проєвропейський напрям національного письменства як єдино правильний: «Європа, тільки Європа наше джерело рятунку й онови... Нам треба визволеної й вільної української літератури. Вільної не в сенсі цензури чи достатньої матеріальної забезпеченості її діячів, але вільної в своїй ідейно-внутрішній сфері, в своїх методах пізнання правди» [4, 65].

Особливі вимоги у літературно-критичних студіях ставив Ю. Косач до митців, котрі працювали в царині історичної прози. Автор доводив, що справжнє пізнання історії своєї нації полягає в розумінні єдності історичних явищ минулого і сучасного, викритті душі нації у змінному ритмі її зростання, пізнанні духовних сил української спільноти. Такий підхід, на його думку, змінює розуміння суті історичного жанру виключно як естетичного явища. Критик звертає увагу митців на їх обов'язок бути обізнаними із сучасними досягненнями історичної науки, оскільки синкретизм науки й мистецтва, мистецтва й публіцистики був специфічною рисою модерної історичної епіки. Ю.Косач твердо обстоював думку про те, що письменник, котрий пише твори на історичну тематику, повинен своїм словом будити національні почуття, утверджувати усвідомлення кожним громадянином своєї важливої місії на шляху здобуття народом державності, «шукати героїки минулого, щоб викликати героїку сучасного» [8, 2]. Косач-критик основний наголос у своїй літературознавчій концепції робить на вмінні сучасного письменника реагувати на насущні потреби духовного життя нації, а не писати «розважальні історичні твори», відійти від надмірного

«романтизування» історії, а зосередити увагу на її актуалізації. Сучасне письменство, на думку теоретика, повинне дорости до великих політично-суспільних подій сучасності, змальовувати на сторінках своїх творів мужніх і сильних героїв, які служили б взірцями для наслідування.

Розмірковуючи над проблемою: які з чинників є визначальними у світогляді й творчості митців на підступах до світового визнання й величі, критик і публіцист шляхом уважного спостереження, зокрема над творчістю Шевченка, окреслює такі з них, як-от: «одержимість одною ідеєю, яка панує неподільно над життям і творами»; «конфлікт двох однаково могутніх, непримиренних і протиставлених ідей» [9, 3]. Косач небезпідставно вважає, щоб досягнути всю величчю митця часто треба, щоб минули десятиліття, а то й століття, оскільки оцінка критиків-сучасників, на його думку, (і з цим важко не погодитися) буває упередженою й необ'єктивною, позбавленою вміння прозирати наперед.

Показовою в плані розкриття зазначеної вище тези є досить полемічна й неоднозначна стаття Ю. Косача «Білогвардійщина проти Шевченка», в якій автор, аналізуючи дискусію, що розгорнулася на сторінках російської еміграційної преси у зв'язку з відзначенням 100-ліття від дня смерті генія української літератури, детально зупиняється на ролі митця в духовному житті народу, явища міфологізації знакових українських речників. Завважимо, що писана в «радянській» період світоглядних переконань публіциста стаття містить значну частку соціалістичних ярликів й найменувань. Оглядаючи масив шевченкознавчих розвідок російської еміграційної періодики, Косач наголошує, що основною метою їх публікації було переосмислення постаті й творчості Кобзаря, створення «нового міфу» Шевченка, що було б прийнятне російській науковій літературознавчій концепції. Наголосивши, що полеміка збагатила фонди шевченкознавчих досліджень, незважаючи на те, що окремі виступи мали суттєві вади, публіцист вістря своєї критики спрямовує проти українських еміграційних літературознавців, котрі зігнорували цю дискусію: «Українські еміграційні «шевченкознавці», які з усяких інших нагод бувають аж напрочуд галасливі, не потрудилися спростувати принаймні основні і разючі помилки та перекопання, яких допускалися полемісти, обговорюючи не лише біографію і творчість Т. Шевченка. Дехто з українців висловлював погляд, що участь в цій «шевченківській» полеміці «принижувала б українську національну гідність» [5, 12]. Проте чому ж «не принижувала цієї гідності» дискусія з політичними колами тієї самої білоросійської еміграції з метою «налагодження взаємин з нашими

сусідами» (за М. Прокопом), розпочата в самому розпалі ювілейного року? Виходить, що політичні пересправи для емігрантських «патріотів з гідністю» були важливіші, ніж захист Шевченкового імені?.. А може, це «гордовите мовчання» наших «шевченкознавців» було знаком їхньої тихої і цілковитої згоди з російсько-еміграційними колегами?» [5, 12].

Косач із обуренням закидає українським еміграційним літературознавцям те, що вони не висловили протест проти таких кричущих інсинуацій на творчість і саму постать Шевченка, які були висловлені російськими еміграційними дослідниками, як-от: заперечення народності як провідної домінанти ідиостилю поета, антислов'янські мотиви його творчості, брак революційного романтизму, архаїчність випадів проти царського режиму, відсутність загальної ерудиції та обмеженість світогляду тощо.

Таку аморфну поведінку української мистецької інтелігенції публіцист небезпідставно вбачає у відсутності громадянської мужності й «повною атрофією почуття якраз національної гідності». Його, як і свого часу старших представників роду Драгоманових-Косачів, дуже непокоїть така тотальна байдужість творчої інтелігенції до національної ідеї, одним із речників якої був Тарас Шевченко. Косач сміливо виступає проти пасивної громадянської позиції українських літературних критиків, котрі інертно поставилися до таких антинаукових випадів інонаціонального літературознавства. Він наголошує: «Ніхто з численних українських читачів газет, в яких друкувалися вищенаведені та й інші, лагідно кажучи, спотворення Шевченкового образу людини, громадянина і поета, не заявив насамперед про те, що передумовиною будь-якої полеміки на тему Т. Шевченка, є ствердження буття, рівнорядності і повної самобутності української національної культури взагалі» [5, 15]. Ю. Косач іще раз потверджує висловлену ним у багатьох літературно-критичних і публіцистичних творах тезу – українським митцям для здобуття авторитету в колі світової культурної спільноти треба позбутися «імперського мотиву», який є «питоменний» українським митцям.

Така смілива позиція Косача-публіциста, який не боїться залишитися самотнім фрондером, зближує його чи не найбільше з його бабусею Оленою Пчілкою, котра була такою ж непримиренною до ворогів і критиків Кобзаря, до шовіністичних випадів російської інтелігенції стосовно українського питання. Такий нищівний тон виправданий позицією Косача-патріота, для котрого Тарас Шевченко, його традиції в письменстві, його життєвий подвиг є національними святинами, є канонічним началом української ідеї.

Відчутна окреслена специфіка дослідження літературних явищ і в низці літературознавчих портретів. Так, у статті «Борис Гомзин» літературний критик досить скрупульозно простежує ідейно-творчу еволюцію письменника у зв'язку з історичними змінами в Україні та викликаними ними новаціями в національній літературі, наголошує, що для українського митця органічною повинна бути «деклярація ідеалістичного, бойового й вольового покоління віруючих в Україну, в її призначення в світі» [6, 4].

Аналізуючи творчість українських митців, Ю. Косач наголошує й на такій негативній рисі національної письменницької еліти, як політична заангажованість художніх творів, що призводила до значного зниження їх естетичної вартості. Такий стан речей, на переконання літературного критика, був традиційним в українському письменстві, яке в умовах бездержавності брало на себе виконання носія політичних ідей. Він наголошує, що часто його письменники-сучасники намагаються «синтезувати ідею західного традиціоналізму, виявлену Барресом, Бенвіллем і Морасом з аналогічними ідеями з наших українських джерел». Ю. Косач висловлює переконання, що твори красного письменства актуальніші й талановитіші, коли вони «позбавлені будь-якого партійно-групового присмаку» [6, 5].

Літературний критик, як і всі члени роду Драгоманових-Косачів, був певний того, що ознайомлення українських митців з кращими творами світової літератури допомагатиме виробленню певних позитивних світоглядних орієнтирів в ідиостилі національних письменників, сприятиме швидшому входженню українських митців у світову культурну спільноту.

Ю. Косач наголошує на тому, що істинно національний митець повинен мати сміливу громадянську позицію, не йти на компроміси, «бути завжди разуче одвертим, ... нікому не підлабузювався з сильних цього світу...» [7, 4]. У своїх розвідках критик порушує і таку складну літературознавчу проблему, як виокремлення національного літературного генія з-поміж кількох генерацій літераторів: «... література кожного народу має в основному лише одного письменника. Він з'являється, мов злива з ясного неба, одночасно буди все ж таки наслідком діяння ґрунту; він осяє раз назавжди душу народу, і все, що було перед ним і що буде після нього – це тільки різні і розроблені варіанти його теми. І шкода думати про те, щоб хтось колись міг осягнути його лапідарність, його абсолютну вірність осуду» [7, 5]. Автор публікації стверджує, що літературний геній повинен бути своєрідним національним месією, речником народних прагнень. Він уважає, що кожна світова література має

такого митця: Іспанія – Сервантеса, Польща – Ю. Словацького, Англія – Шекспіра, Франція – Мольєра, Америка – Твена, Україна – Шевченка. Косач, не може не привернути увагу читача до постаті Кобзаря, котрий був для нього одним із національних міфів України, образно наголошуючи, що Шевченко «в цілому, враз із своїм «Щоденником» і повістями та драмами, враз із своїм світоглядом, є тим словом України, що «було на початку»... І все, що йде після нього в тій же його лінії, що зав'язує нас із процесом світової літератури буде всього лиш наподобленням, або в кращому випадку покірним переємством» [7, 5].

Таким чином, Ю. Косач, осмислюючи роль українського митця в духовному житті нації у своїх виступах на сторінках періодики, вільно оперуючи літературознавчим інструментарієм, залучаючи до аналізу значний літературний контекст, окреслює такі вимоги до творчої інтелігенції: гуманістичне начало творчості, дотримання історичної правди, почуття національної гідності, відречення від імперського комплексу, скрупульозне вивчення кращих традицій світового письменства. При цьому варто зазначити, що його літературознавчі виступи характеризуються не тільки публіцистичною наснаженістю, а й безкомпромісністю, яка подекуди спричинена надмірним позиціонуванням власної точки зору на порушувану проблему, однак це не применшує його подвижницької праці в ім'я української ідеї, розвитку національної літературно-критичної думки.

1. Антонова О. В. Відповідальність критика перед автором і читачем (на матеріалі публіцистики М. Жулинського) / О. В. Антонова // Вісн. ЛНУ імені Івана Франка. – 2011. – Ч. II. – № 3 (214). – С. 196–200.

2. Галич В. М. Олесь Гончар – журналіст, публіцист, редактор: еволюція творчої майстерності : моногр. / В. М. Галич. – К. : Наук. думка, 2004. – 816 с.

3. Гришина С. В. Українська публіцистика 60–90-х років ХХ століття в контексті національного відродження (ідеї і тенденції) : автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец.10.01.08 – «Журналістика» / С. В. Гришина. – К., 2004. – 20 с.

4. Косач Ю. Вільна українська література / Юрій Косач // МУР. – 1946. – № 2. – С. 47–64.

5. Косач Ю. Білогвардійщина проти Шевченка / Юрій Косач // За синім океаном. – 1961. – Ч. 9. – С. 12–17.

6. Косач Ю. Борис Гомзін : до 60-річчя письменника / Юрій Косач // Час. – 1947. – 3 серп.

7. Косач Ю. Гемінгвей і сумління сучасності / Юрій Косач // Обрії. – 1955. – Берез. – 1952. – Ч. 3. – С. 4–5.

8. Косач Ю. Документ чи література? / Юрій Косач // Назустріч. – 1938. – № 15. – С. 2–3.

9. Косач Ю. Історизм і література / Юрій Косач // Час. – 1945. – № 15.

10. Лось Й. Д. Публіцистика й тенденції розвитку світу : навч. посіб. для вищих навч. закладів III–IV рівнів акредитації: у 2 ч. / Й. Д. Лось. – Львів : ПАІС, 2008. – Ч. 1. – 376с.

11. Михайлин І. Л. Історія української журналістики ХІХ століття : підруч. / І. Л. Михайлин – К. : Центр навч. літ., 2003. – 720 с.

12. Сидоренко Н. М. Національно-духовне самоствердження: у 3 ч. / Н. М. Сидоренко. – К., 2000. – Ч. 3: Національні часописи у «таборовому просторі» Європи після завершення Другої світової війни (Італія, Великобританія, Німеччина, Австрія, 1945–1950). – 160 с.

В статье исследуется проблема роли украинских творцов в духовной жизни нации как одна из ключевых тем публицистики Юрия Косача. Проанализирована идейная направленность его выступлений в прессе в ключе определения атрибутивных особенностей украинского творца. Обращено внимание как на позитивные моменты, так и определенную беспочвенность отдельных высказываний публицистических студий исследуемой темы.

Ключевые слова: украинский творец, национальная сознательность, европеизм, «советофильство», украинская эмиграция.

The current article discovers problem of the Ukrainian artist's role in spiritual life of the nation as one of the key topics of Yuri Kosach publicistics. Author analyzes ideological orientation of the publicist's works published in press in the direction of definition of the attributive features of the Ukrainian artist. Author attracts attention both on the positive moments and unfounded statements concerning the above mentioned theme.

Keywords: Ukrainian artist, national consciousness, europeism, sovietophilia, Ukrainian emigration.

Андрій Борець,
асист. (Київ)

УДК 007 : 304 : 070

Тубільництво по-українськи, або Як Росія стала Азією (на прикладі публіцистики П. Стебницького)

У статті розглянуто вияви тубільницького феномену в українському журналістському дискурсі початку ХХ ст. (на прикладі публіцистики П. Стебницького). Визначено особливості стратегії «іншування», що проводило чітку межу між українською й російською націями в уяві українського публіциста.

Ключові слова: тубільництво, іншування, П. Стебницький.

Дослідження стратегій опору, що їх застосовують колонізовані супроти колонізаторів, є одним із пріоритетних завдань постколоніальних студій. Е. Саїд, який присвятив цій проблемі один із розділів своєї праці «Культура й імперіалізм», стверджував: «Переважно, але в жодному разі не повністю, опір імперіалізму існував в широкому контексті націоналізму. «Націоналізм» – це слово, яке все ще позначає купу недиференційованих речей, однак для мене воно досить адекватно визначає мобілізаційну силу, яка об'єднала народи зі спільною історією, релігією та мовою для опору чужій окупації» [8, 315]. Дослідник піддавав критиці існуючі дефініції націоналізму та проблематизував саме поняття. У своїй праці він спирався переважно на колоніальний досвід західноєвропейських країн, а як об'єкти колонізації розглядав британські та французькі володіння в Азії та Африці. Радше винятком у цьому контексті є приклад Ірландії, на якому Е. Саїд частково зупиняється в межах розділу про опір та опозицію. «Фізичні, географічні зв'язки між Англією й Ірландією справді тісніші, ніж між Англією й Індією або між Францією й Алжиром або Сенегалом, – пише дослідник. – Однак у всіх випадках в основі цих зв'язків лежать імперські стосунки. Ірландці ніколи не стануть англійцями, як і камбоджійці чи алжирці – французами. На мою думку, це стосується будь-яких колоніальних стосунків, адже найперший їхній принцип – невідмінне дотримання чіткого й абсолютно ієрархічного розмежування між правителем і підданцем, незалежно від кольору шкіри останнього» [8, 322].

© Борець А., 2013

Ця вочевидь дискусійна теза лише частково стосується українсько-російських відносин. Як переконливо показав М. Шкандрій, образ України в імперському дискурсі був амбівалентний: з одного боку, Україну зображали як «екзотичний», чужий, а іноді й ворожий край, з іншого – як питомо руський, близький, лояльний [13, 143]. На думку М. Рябчука, цю суперечність імперський дискурс частково долав за допомогою концепції триєдиної руської нації, від якої українці були тимчасово відлучені несприятливими історичними обставинами: «Українській амбівалентності таким чином було надано раціонального й загалом переконливого пояснення: все, що є в Україні і українцях доброго, походить від спільної руської спадщини, єдинокровності, єдиновірності і, звісно, від незнищеного прагнення бути лояльним до єдиного володаря... А з іншого боку, все, що є в Україні та українцях лихого, походить від зловорожих впливів – польсько-католицьких, єзуїтських, уніатських, татарських тощо» [7, 27–28].

Таким чином, на відміну від класичних колоній, російський імперський дискурс намагався поширити на українців імперське «ми», визнаючи при цьому їхні неістотні етнографічні відмінності. Відповідно, однією з головних форм опору українських інтелектуалів кінця ХІХ – початку ХХ ст. була стратегія «іншування». Цей термін у контексті постколоніальних студій запровадила американська вчена Г. Співак для визначення «процесу, за допомогою якого імперський дискурс створює своїх «інших» [14, 171]. Загалом процеси «іншування» у постколоніальних студіях переважно (але не виключно) пов'язують з імперським дискурсом. Однак ці ж явища характерні й для націй, що емансипуються від впливу колонізаторів.

Зокрема дослідники вже звертали увагу на трансформацію образу росіян у творах українських публіцистів після 1917 р. Найяскравіший приклад – М. Грушевський. Після більшовицької агресії проти УНР він намагався окреслити чіткі межі між українською та російською націями. Як влучно зазначив С. Плохий, у таких текстах, як «Кінець московської орієнтації», «Наша західна орієнтація», політик та вчений «прагнув зобразити Україну європейською країною та підкреслити історичні та культурні кордони між Україною та Росією» [5, 95]. На ці ж тексти М. Грушевського звертає увагу і М. Рябчук. Він вважає, що українська спільнота прагнула не лише утвердити власну самобутність, яку в регіональній формі росіяни в принципі не заперечували, а й віднайти глибші ознаки інакшості: «... йшлося також про наголошування відмінностей підставових, цивілізаційних, які б обґрунтували не просто інакшість, а й цілковиту відмінність від росіян, несумісність з

ними, зумовлену належністю до різних цивілізацій» [6, 24]. Такою цивілізаційною підставою, як зазначає М. Рябчук, стало уявлення про українців як про народ європейський, західний, демократичний, а про росіян – як про народ східний, азіатський. Для підтвердження цієї ідеї М. Грушевський та інші діячі українського руху зверталися до давньої української історії, і в цьому М. Рябчук бачить певну двозначність, адже аргументи на користь «європеїзації» України бралися із тих часів, коли і поняття «європейськості», і «українськості» мали цілком інші значення [6, 25].

Мета статті – у межах постколоніальної парадигми простежити, як стратегія «вестернізації» України й «орієнтизації» Росії реалізується в публіцистиці П. Стебницького. Цей діяч українського руху особливо цікавий тим, що, по-перше, досить пізно став носієм національної ідентичності (у 24 роки), а по-друге, більшу частину життя провів у Петербурзі, працюючи на високій державній посаді, й був дуже тісно інтегрований в імперське життя. Об'єктом дослідження, відповідно, є нариси публіциста, написані після подій жовтня 1917 р.: «Російський сфінкс», «Немезида», «Серед здобутків революції».

П. Стебницький усвідомлював зв'язок між жорсткими асиміляційними заходами проти українців та стратегією поширення імперського «ми». Ця тема часто з'являється в його публіцистичних творах. Так, у нарисі «Реальна політика» (1910) П. Стебницький скаржиться на брак чутливості до українського питання серед «порядної, прогресивно настроєної» російської інтелігенції. Публіцист хоч і визнає, що в програмах ліберальних партій за українцями визнаються національні права, однак вважає, що це радше формальність, данина політичній ідеології, ніж реальне переконання: «... як трапляється розмова по щирості, то ніяк не можуть зрозуміти, нащо нам ті права, що ми з ними будемо робити і чого то нам неодмінно хочеться держатись осторонь од решти російських інтелігентів, коли ми такі самі «руські» і так саме добре говоримо по-російському...» [10, 107].

В іншій статті – «Перспективи російсько-українських відносин» (1913) – публіцист продовжує тему нечутливості імперського дискурсу: «Дивує те, що за сім років активної парламентської роботи російські прогресисти так і не спромоглися зважити і оцінити весь багатий матеріал, зібраний українською інтелігенцією, і все величезне значення вказаних нею шляхів до культурного піднесення багатомільйонного українського селянства. Виникає враження, що українці занадто близькі до російської прогресивної спільноти, – занадто в ній «свої», – аби розраховувати на увагу до своїх поба-

жань» (Украинская жизнь. – 1913. – № 3. – С. 10). Такий хід думок приводить П. Стебницького до парадоксального, як йому здається, і, схоже, неприємного для нього висновку: «Виходить, що для успіху української програми серед прогресивних кіл російського громадянства українцям не завадило б зробитися щодо нього трохи більш далекими, більш чужими...» (Там само. – С. 10).

В одній із статей ми вже показали, як стратегія «зробитися більш чужими» у вигляді бінарних опозицій реалізується в текстах П. Стебницького на лінгвістичному рівні: за допомогою образів, метафор, символів, кодів публіцист протиставляв українців росіянам ще до 1917 р. [2]. Однак важливо зазначити, що це протиставлення майже завжди було імпліцитне. А по-друге, П. Стебницький, як і М. Грушевський та інші публіцисти, у той період завжди розрізняв Росію як режим і Росію як суспільство. Для нього все ще існувало поняття «руськості» як культурної спільноти, що складається з росіян, українців та білорусів; Росії як спільної вітчизни. Європу ж у багатьох творах того періоду П. Стебницький зображував як ворога слов'янського світу.

Однак у публіцистичних творах, написаних після подій жовтня 1917 р., стратегія «іншування» суттєво змінюється. У текстах росіян загалом зображено як цілковито «інших», «чужих», а Росію – як метафізичне зло, східну деспотію, з якою Україні не по дорозі.

У нарисі «Російський сфінкс» Російську державу і російський народ представлено як загадку, що її публіцист намагається розгадати. Порівнявши територіальну експансію Росії з «ростом цвілі на хлібі», а поглинання народів із «непереможним магнетичним впливом величезної планети на малі тіла», автор запитує: «Хто вона – ця країна? Хто той народ, що її зложив і поширив? Що він зробив з себе і інших?» [11, 199].

Відповідь автора – це суміш негативних емоцій та інтерпретації імперії та її титульного етносу як метафізичного явища. Росію показано як первісну стихію, бурхливе море, що «шумувало й кипіло, вкривалося піною, знову утихомирювалось і холонуло до нового напливу таємничої природної сили» [11, 199]. Трагедія країни, на думку автора, в тому, що вона так і не змогла подолати первісну стадію: усі культурні віяння з Заходу спромоглися вкрити її «культурною плівкою», однак не проникли вглиб.

П. Стебницький не обмежується звинуваченнями на адресу російських націоналістів, адміністрації чи навіть ліберального громадянства: причину негараздів він бачить в уявній російській «народній душі»: «Примітивні форми життя – і байдужість до свого

безмірного приниження. Містичні мрії про посмертне раювання – і поруч дрібний егоїзм, буденні інтереси кишені та шлунку... Одвічна неволя, звичка до безмежної опіки – земної та небесної – виробили в тім народі рабську психіку, дали йому рабську історію і рабський світогляд... і з народу стала людська отара: поки добре, поки є під пискком травиця, а нема – то можна перейти десь далі» [11, 202].

Цей вкрай непривабливий образ росіян, очевидно, мав довести тезу, що українці в національному характері не мають із ними нічого спільного. Зображенню росіян як кочовиків імпліцитно протистоїть уявлення про українців як питомих землеробів.

Автор заперечує й один із найголовніших імперських міфів – про велику державу. У творі П. Стебницького її зображено не як об'єкт гордості, а як потужний репресивний механізм, існування якого треба соромитися: «Державний лад використовував людські маси як гній для державного господарства, і той гній мирився з своєю долею, а коли й не мирився, то мусив коритись. І на тім хитким, непевнім ґрунті склалася всесвітня велетенська держава... Зверху захована в блискучу зброю, а всередині повна гною... На причіпку напис – «третій Рим», а насправжки – тисячу літ нечищена овеча кошара» [11, 201].

Для підтвердження своїх роздумів автор застосовує перейнятий у імперського дискурсу прийом – літературу мандрів. Він і подорожній, і дослідник «чужого». П. Стебницький розповідає про свої враження від відвідин міста Володимира. Це не лише осередок Великої Росії, як зазначає публіцист, а ще й місце, звідки пішла великоруська державність. «Як і скрізь, місто повне неохайними, обшарпаними москалями. Як і скрізь, на загіджених сміттях площах імпровізовані мітинги, юрба кричить і змагається, в усіх відмінках вживаючи слово «буржуй», – пише П. Стебницький. – Це все відомий, набридлий вже шаблон революційної ідеології, це все та сама, що і скрізь, передчасно застаріла, зморщена, хоч і новонароджена Росія. А де ж справжнє нове слово нової Росії?» [11, 205]. Справжнього слова немає і не може бути, впевнений автор, адже, як і зміни не відбувалися в Росії, вона назавжди залишиться тою самою. Кульмінації ці роздуми досягають під час оглядин пам'ятника О. Пушкіну в міському парку. Спереду на підставі вибито його ім'я, збоку – зворушливі цитати з «Я памятник воздвиг себе нерукотворный». «Але що ж це таке? – раптом запитує автор. – На вас дивиться голова без обличчя. Всі риси лица збиті, стерті й гладко вишарувані невідомим вандалом. Ні очей, ні носа, ні уст – одна сіра пляма, як на сміх облямована типичними пушкіновими бакирями...» [11, 206]. Розбитий пам'ятник – досить буденна як для рево-

люційного часу подія – для П. Стебницького перетворюється на страшний символ. Він наполягає, що це в жодному разі не звичайне хуліганство: «Це аналогія московській лайці на саме святе для людини. Це прокльон від народу його власній історії, його власній культурі, його рідному краю. В велику історичну хвилю прокинувся цей придушений і засліплений народ – і показав своє обличчя» [11, 206].

У «Російському сфінксі» ще немає ототожнення Росії з азійською культурою та деспотизмом, хіба що одного разу П. Стебницький згадує про «залізні пута східновізантійського абсолютизму» [11, 201]. Натомість у нарисі «Немезида» ця стратегія використовується повною мірою. Автор виводить російську державність із часів князя А. Боголюбського, який нібито зруйнував демократичний київський лад, звівши натомість абсолютистський: «За ним московські князі сполучили містику візантійського цезаризму з елементарністю східнотатарських деспотів і патріархальністю «большаків» у родинному побуті великорусів» [9, 235]. Приєднання до Московської держави України автор тлумачить як фатальну помилку історії. І полягала вона, на його думку, в цивілізаційній несумісності двох народів: «В Україні Росія знайшла зовсім інші основи державного і громадського ладу: демократичні настрої й звички, безпосередні впливи європейської культури і вселюдського поступу...» [9, 237]. Росія органічно не здатна була перейняти ці ознаки, як зазначає П. Стебницький, і тому втратила свій шанс модернізуватися. Війни з європейськими державами – Кримська, російсько-японська і Перша світова – довели нижчість перед «культурно сильними організаціями». Прихід більшовиків до влади під час державної агонії для П. Стебницького – не випадковість, а закономірність. Адже вони, як і перші російські князі та царі-самодержці, «вирости з великоруського національного духу...» [9, 241].

У намаганні провести чітку межу між «ми» та «вони» П. Стебницький вдавався до оцінок, які можна охарактеризувати як ксенофобські. Їх можна побачити в нарисі «Серед здобутків революції (З дорожнього альбому)». У ньому йдеться про поїздку П. Стебницького потягом із Києва до Москви, яка відбулася в грудні 1917 р. Судячи із листа Є. Чикаленкові, вона була дуже важкою: «Уявіть собі мало не трое суток в малому двохмістному купе, 9 душ, виходу нема, бо двері забити з коридору валкою «товаришів», які самі можуть вилазити з вагону тільки в вікна. Думав – не доїду і розсиплюсь на скалки або розвіюсь димом. Але якось вижив» [3, 516].

«Товаришів» у нарисі описано з почуттям відрази. Натовп, що час від часу штурмує купе і справляє природну потребу прямо з

даху вагона, викликає у автора тривогу: «Я в темряві легко собі уявляю ці густі лави сірих товаришів, що обліпили наш «пасажирний» поїзд, щоб зробити його ще більш «війським», ніж він є. Ті самі гострі, лихі очі, та сама сліпа невдержна сила, та сама людська стихія. Щось елементарне, первісне, що колись давно вже було пережито людством. Це навіть не орди, що йшли літ тому зі сходу на захід; то були більш організовані і не такі дикі маси... Так... це навіть не вівці. Це – сарана» [12, 252–253]. П. Стебницький пригадує, як за допомогою виритих ям та запаленого хворосту ловлять і винищують сарану: «Гм... А що, якби отаку широко і глибоку десь викопати яму?! Чи воно б сильно поменшало цієї людської сарани? Ух! Аж самому зробилося ніяково. Навернуться ж отакі неронівські думки» [12, 253]. Ця підкреслена «ніяковість» не має вводити в оману: очевидно, якби П. Стебницький справді вважав такі думки неприпустимими і ганебними, він би не згадав про них. У тексті ж вони відіграють певну роль: дають П. Стебницькому можливість знайти їм виправдання. Так організовується внутрішній монолог, у якому автор ділиться своїми думками щодо соціального та національного питань.

Публіцист стверджує, що думка про знищення натовпу з'явилася в нього мимохідь, а кожен з цих «товаришів» нібито свідомо «марить про глибоченну могилу, куди б можна згорнути з світу всіх «буржуїв» [12, 253]. Ця теза є слабкою, адже у творі жодної агресії чи невдоволення щодо автора, який зайняв вигідне місце на верхній полиці, його сусіди по купе не висловлюють. Автор визнає, що пролетаріат у Росії й справді зневажений і його бажання змін цілком виправдані. Однак він категорично відмовляє йому в праві претендувати на управління державою через недостатній «культурний рівень». Як приклад, він ставить європейських робітників, які замість революційного шляху обрали шлях еволюційних змін. Що справді привертає увагу, так це різка і раптова зміна дискурсів – із соціального на національний: «Розкривати нашому товаришеві очі, доводити йому, що його мрії потребують багатьох корективів, – це даремна праця: він вірить в свою місію, як тільки може вірити представник темної, фанатичної великоруської маси. Бо в масі ж той товариш, що надав своє обличчя російській революції, розуміється, великорус» [12, 257].

Цілком інша стратегія опису українців. Їх, як пізніше виявив автор, було в купе двоє. Ось як ідентифікував одного з них П. Стебницький на самому початку подорожі: «... у мого сусіди українська вимова та й в обличчі його щось типічно наше: ніс картопелькою, товсті губи, веселий погляд. І насіння лузає не як кацап: той, зви-

чайно тупо дивиться перед себе, очі олив'яні, весь в процесі лузання; а цей собі злегка відпльовується, між іншим, – видно, що йому це не самоціль, а розвага» [12, 248].

З'ясовується, що обидва українці асимільовані. Вони розмовляють російською мовою. Один із переселенців із Сибіру, можливо, там і народився. Інший – із Чернігівської губернії, однак служить у Казанському окрузі, в українське військо переходити не збирається і загалом мало цікавиться національними справами. Проте їхня присутність у вагоні дозволила П. Стебницькому наприкінці нарису зробити такий висновок: «Отже хоч і не зовсім щирих земляків послала мені доля в сусіди, – бо вони обидва вже ніби одбили од рідного краю, – але ж я певен, що тільки цій приміщці українського елемента я повинен дякувати за свій спокій в дорозі і за весь тон внутрішніх відносин в нашому купе, досить лагідний і зовсім не такий брутальний, як за дверима в коридорі» [12, 264].

Очевидно, що в цьому нарисі домінують нативістські погляди. Належність до українців визначено «кров'ю», походженням, а не національною ідентичністю. Навіть асимільованих українців П. Стебницький визнає носіями європейського «духу», особливо в контексті протиставлення їх хаотичній та агресивній масі росіян.

Услід за Е. Саїдом можна говорити про появу тубільницького феномену (тут і далі вживаємо термін «тубільництво» (англ. «nativism»), запропонований українськими перекладачами «Культури й імперіалізму»), який, на думку вченого, виникав усюди як наслідок колоніальної зустрічі. Він полягав у спробі колонізованого народу за допомогою міфів та стереотипів сконструювати вкрай непривабливий образ колонізатора. І за допомогою цього ж арсеналу засобів – власний привабливий образ. Дослідник стверджував, що в основі цього явища було почуття глибокого обурення та образи. Зрозуміло, що воно було ірраціональне й агресивне. Саме тому Е. Саїд, хоч і визнавав важливу роль тубільництва як стратегії опору, вважав її підставою неправильною і неефективною: «Віддати історичний світ метафізиці сутностей на зразок негриту, ірландськості, ісламу чи католицизму означає залишити історію на поталу ідеям, здатним налаштувати людей один проти одного. Це нерідко призводило до подоби міленаризму, якщо рух мав масовий характер, або переростало в маленьке приватне безумство чи в бездумне прийняття стереотипів, міфів, ворожості й традицій, спровокованих імперіалізмом. Навряд чи великі рухи опору ставили собі саме такі цілі» [8, 323].

Звісно ж, в українській інтелектуальній традиції тубільництво не обмежувалося П. Стебницьким. Найяскравіше своє вираження

воно знайшло у творчості та діяльності М. Міхновського (згадаймо хоча б підірваний пам'ятник О. Пушкіну в Харкові) й Д. Донцова. Цікаво, що з останнім П. Стебницький познайомився ще до початку Першої світової війни в Петербурзі, де майбутній ідеолог українського інтегрального націоналізму навчався в університеті. Як відомо, П. Стебницький брав активну участь у створеному з його ініціативи товаристві, що допомагало приїжджим молодим українцям здобувати освіту в столиці [1, 45]. Крім того, судячи зі спогадів О. Лотоцького, між ними були й дискусії щодо національного питання [4, 140].

У 1919 р. П. Стебницький пише рецензію на книжку Д. Донцова «Культура примітивізму (головні підстави російської культури)». Праці, яку приблизно в той же час іронічно розкритикував М. Зеров, П. Стебницький дає схвальний відгук. Він приймає більшість аргументів Д. Донцова: «В своїй невеличкій брошурі д-р Донцов обговорює справу величезної ваги, саму по собі, а особливо – для України: що таке Росія, як культурно-політична цілісність. Від того чи іншого погляду на цю проблему залежить і відповідь на всякі чергові питання української політики, зв'язані з російсько-українськими відносинами...» (Наше минуле. – 1919. – Кн. 3. – С. 182). П. Стебницький без жодних заперечень переказує думки Д. Донцова про західноєвропейську сутність української культури, про згубний вплив примітивної азійської культури Росії, яка «отруїла нашу душу, скалічила серце, скривила геній нації...» (Там само. – С. 183). Більше того, публіцист вважає, що ідеї Д. Донцова мають бути викладені не лише у формі політичного реферату, а й ґрунтовної наукової розвідки. Вона має переконати «несвідомих» українців: «Епіграфом до своєї брошури д-р Донцов поставив Кулішеві вірші з гостро негативною оцінкою московської культури. Але у того ж самого Куліша можна знайти і цілком протилежні оцінки. Правда, це був Куліш, – але в нашій громадянстві таких Кулішів єсть досить. І для них ми побажаємо нашій літературі ширшої монографії про ту шкодливу ролю, яку за триста літ російська культура відіграла на Україні» (Там само. – С. 184). Цілком очевидно, що, провівши чітку межу між українським «ми» та російським «вони», П. Стебницький бажає, аби й інші українці зробили те саме.

Виникнення тубільництва в публіцистиці покоління 60–70-х рр. ХІХ ст. – важлива наукова проблема. По-перше, варто простежити його зв'язок із функціонуванням концепту «державність» після подій жовтня 1917 р. Приклад П. Стебницького, як і М. Грушевського, свідчить, що Росія «стала» Азією саме тоді, коли до влади в Росії прийшли більшовики, які розв'язали війну проти УНР.

У результаті Центральна рада проголосила самостійність, а українські політики змушені були відмовитись від федералізму, який протягом десятиліть домінував в українській політичній думці. По-друге, слід простежити взаємовпливи між старшими діячами українського руху й молодшим поколінням, яке в 20-ті рр. ХХ ст. стане сповідувати інтегральний націоналізм. Загалом слід визнати значну еволюцію старшого покоління українських діячів: деякі з них пройшли шлях від аполітичного українофільства до агресивного націоналізму.

Насамкінець зауважимо, що вивчення тубільницького феномену в українській публіцистиці слід розглядати з наукової точки й без ідеологічних упереджень. Деякі схвальні відгуки на це явище, які траплялись в українському науковому дискурсі (мовляв, українські діячі після довгих років «засліплення» нарешті «прозріли» й побачили, якою насправді є Росія), мають насторожувати: невже ми дійсно визначатимемо, хто є українцем, за способом лузати насіння?

1. *Болабольченко А.* Петро Стебницький // Три долі : Модест Левицький, Петро Стебницький, Максим Славинський / Анатолій Болабольченко. – К. : Літопис, 1999. – С. 37–72.
2. *Борець А.* «Ми» та «вони»: бінарна конструкція у публіцистиці Петра Стебницького / Андрій Борець // Образ : щорічний науковий збірник. – К., 2011. – Вип. 12. – С. 37–44.
3. *Євген Чикаленко.* Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки / [упорядкув. Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко]. – К. : Темпора, 2008. – 628 с.
4. *Лотоцький О.* Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава, 1933. – Ч. 2. – 486 с. – (Праці Укр. наук. ін-ту ; т. 12).
5. *Плохій С.* Великий переділ : Незвичайна історія Михайла Грушевського / Сергій Плохій ; [авторизов. пер. з англ. М. Климчука]. – К. : Критика, 2011. – 600 с.
6. *Рябчук М. В.* Дві України : реальні межі, віртуальні війни / Микола Рябчук. – К. : Критика, 2003. – 336 с.
7. *Рябчук М. В.* Імперія як дискурс // Постколоніальний синдром. Спостереження / Микола Рябчук. – К. : К.І.С., 2011. – С. 15–40.
8. *Сайд Е. В.* Культура й імперіалізм / Едвард Сайд ; [пер. з англ. К. Ботанової, Т. Цимабала]. – К. : Критика, 2007. – 608 с.
9. *Стебницький П. Я.* Немезида // Поміж двох революцій : нариси політичного життя за р. р. 1907–1918 / Петро Стебницький (П. Смуток). – К. : Час, 1918. – С. 235–243.
10. *Стебницький П. Я.* Реальна політика // Поміж двох революцій : нариси політичного життя за р. р. 1907–1918 / Петро Стебницький (П. Смуток). – К. : Час, 1918. – С. 106–111.

11. Стебницький П. Я. Російський сфінкс // Поміж двох революцій : нариси політичного життя за р. р. 1907–1918 / Петро Стебницький (П. Смуток). – К. : Час, 1918. – С. 198–206.

12. Стебницький П. Я. Серед здобутків революції (з дорожнього альбому) // Поміж двох революцій : нариси політичного життя за р. р. 1907–1918 / Петро Стебницький (П. Смуток). – К. : Час, 1918. – С. 244–264.

13. Шкандрій М. В обіймах імперії : Російська і українська літератури новітньої доби / Мирослав Шкандрій ; [пер. з англ. П. Таращука]. – К. : Факт, 2004. – 496 с.

14. Ashcroft B. Key Concepts in Postcolonial Studies / Bill Ashcroft, Gareth Griffiths, Helen Tiffin. – London-New York : Routledge, 2001. – 276 p.

В статье исследуются проявления феномена нативизма в украинском прессовом дискурсе начала XX в. (на примере публицистики П. Стебницкого). Отслеживаются особенности стратегии конструирования Другого, проводящего четкую границу между украинской и русской нациями в воображении украинского публициста.

Ключевые слова: нативизм, конструирование Другого, П. Стебницкий.

The article investigates the appearance of nativism phenomenon in the Ukrainian press discourse of the beginning of the 20th century (by the example of P. Stebnitskiy's journalistic texts). The features of othering strategy that determined clear borders between the Ukrainian and Russian nations in columnist's imagination are disclosed.

Keywords: nativism, othering, P. Stebnitskiy.

Наталія Желіховська,
к. н. із соц. комунік. (Київ)

УДК 007 : 304 : 070

Екологічна проблематика в українській публіцистиці періоду суспільно-політичних змін (1985–1990)

У статті розглянуто характерні особливості висвітлення екологічної проблематики на сторінках журналів «Київ» і «Вітчизна» у період суспільно-політичних змін.

Ключові слова: екологія, «Київ», «Вітчизна», українська публіцистика.

Одним із суттєвих чинників, що зупинили «гласність», а водночас і перебудову соціально-економічного життя СРСР 1985–1990 рр., стала трагедія на Чорнобильській АЕС 26 квітня 1986 р. Ліквідація наслідків аварії на ЧАЕС наочно продемонструвала організаційну нездатність державного апарату оперативно оцінювати й долати виклики такого рівня. Усі повідомлення про перебіг подій на атомній станції були засекреченими, населення не володіло життєво необхідною інформацією про справжній рівень радіаційного забруднення. Такий стан справ був звичною практикою щодо всіх екологічних наслідків невдалих проектів народногосподарського комплексу радянської економіки, адже «вторгнення журналіста в «щільні шари атмосфери» суспільства, побудованого на командно-адміністративних засадах згори й донизу, було вкрай небажаним для владних кіл, бо приховувало в собі небезпеку демаскування офіційної політики» [1, 37]. Втім, незважаючи на всілякі бар'єри, що поставали на шляху до свободи слова, правдивого відображення в засобах масової інформації складних реалій життя, розвиток демократичних процесів набирав обертів.

Мета статті – простежити зміну концепції висвітлення екологічної тематики на сторінках журналів «Київ» і «Вітчизна» упродовж періоду перебудови (1985–1990). Зважаючи на особливості проблемно-тематичного наповнення та ідеологічного спрямування публікацій зазначеного періоду, екологічні питання мали різне тлумачення в публіцистичних творах.

Кількість публіцистичних матеріалів, що належать до тематичної групи «Екологія» і висвітлюють проблемні аспекти екологічної

політики, опублікованих на сторінках журналів «Вітчизна» і «Київ» протягом 1985–1990 рр. така: «Вітчизна»: 1985 р. – 1, 1986 р. – 1, 1987 р. – 3, 1988 р. – 4, 1989 р. – 3, 1990 р. – 1 матеріал; «Київ»: 1985 р. – 0, 1986 р. – 0, 1987 р. – 0, 1988 р. – 2, 1989 р. – 1, 1990 р. – 3 матеріали. Отже, якщо проблеми довкілля постійно перебували в полі зору публіцистів «Вітчизни» упродовж зазначеного періоду, то на сторінках журналу «Київ» екологічні питання починають висвітлюватися з 1988 р. До цього часу, протягом 1985–1987 рр. актуальні питання природокористування розглядаються у світлі проблем досягнення ефективності соціально-економічного розвитку. Наприклад, у нарисі В. Князюка «Дивосвіт синьої хвилі» (К., 1986. – № 5) проблеми вивчення біології Чорного моря з'ясовуються лише в контексті забезпечення потреб народного господарства здобутками науково-технічних досягнень з метою повернення «виробництва обличчям до науки».

У 1985–1986 рр. охороні навколишнього середовища журнал «Вітчизна» присвячує по одному публіцистичному матеріалу. З поетичними назвами під рубрикою «Фронт Продовольчої Програми» виходять нариси Д. Кулиняка «Земля у нас одна...» (1985. – № 4) та І. Падалки «Гріхи вимагають спокути» (1986. – № 7). Зазначаючи проблему низького авторитету природоохоронних органів, з якими «узгоджують справи в останню чергу», Д. Кулиняк досліджує причини конфліктності таких понять, як державні інтереси та проблема охорони природи, наголошує на шкідливих наслідках безвідповідального проведення меліорації. Загалом екологічні питання «Вітчизна» порушує на рівні застережень: «Пристаючи до реалізації широкомасштабної, не баченої досі програми меліорації земель у нашій країні, ми не повинні ні на хвилину забувати цю пересторогу, пам'ятати, що природа помилок не прощає, а за дбайливе ставлення віддячує сторицею» (1985. – № 4. – С. 151). Але публіцист обмежується виявленням так званих стрілочників – представників природоохоронних органів, які «надто охоче йдуть назустріч побажанням», «входять у становище», «дають себе вмовити». Їхня поступливість, на думку автора, – причина низького авторитету природоохоронних органів, і, як наслідок, – виникнення екологічних негараздів.

Як зазначає І. Падалка, бурхливий розвиток науки й техніки останніх років робить особливо актуальною проблему відносин між людиною й землею. Порушуючи проблему збереження орної землі, публіцист з'ясовує, що закон, який беззастережно вимагає заборонити розробку корисних копалин на орних землях, не виконується, як наслідок, – втрачається чорнозем, а разом з ним і врожай. Утім,

роздумуючи над проблемою, автор висловлює сподівання, що справи поліпшаться після чергового з'їзду партії, який «змусить» гірників сповна повернути врожайну землю колгоспникам, бо «за всіма правилами гірничого господарювання повинно бути так: той, хто нашкодив природі, має і відновлювати її» (1986. – № 7. – С. 144).

У 1987 р. концепція розгляду екологічних проблем на сторінках журналу «Вітчизна» змінюється. Публіцисти стверджують, що сьогодні жодній серйозній і бодай найменшою мірою відповідальній людині не спаде на думку вдавати, а тим більше доводити, ніби у природокористуванні все гаразд. Критичному осмисленню піддаються не тільки минулі прорахунки, а й нові сучасні проекти. Автори з'ясовують «сувору, неприкрашену правду», яка полягає в тому, що сучасна екологія перетворилася на суцільний, туго переплетений клубок невідкладних локальних, регіональних і глобальних проблем. Проте ці проблеми розглядають у порівнянні зі світовим досвідом, і, звичайно, «наші» проблеми постають у менш негативному світлі, ніж ті, що зумовлені «згубним впливом капіталістичного суспільства» на природу. Отже, ідеологічний складник виступає досить важливим компонентом об'єктивності матеріалів цього періоду.

У матеріалах «Гіркі уроки Сасика» І. Власенка і В. Поліщука (1987. – № 3), «Холодні хмари над Кримом» В. Січкаренко і В. Бажанова (1987. – № 3), «У злагоді з природою, з самим собою» Д. Проценка (1987. – № 1) на сторінках журналу «Вітчизна» автори звертаються до проблем неграмотного землекористування, масового вирубування лісів, вилучення родючих земель із сільськогосподарського фонду заради нових споруд і доріг.

Аналізуючи екологічне «здоров'я» Кримського півострова, В. Січкаренко та В. Бажанов уважають, що туристичний бум, зростання й інтенсифікація промислового та сільськогосподарського виробництва й деяка у зв'язку з цим деградація середовища півострова спонукають серйозно замислитись, бо кожний новий сезон, кожний новий рік завдають його природі дедалі відчутнішої екологічної шкоди. Шляхи вирішення екологічної проблеми в системі «людина – земля» автори вбачають у запровадженні ідеї безвідхідного виробництва, а також нової економічної категорії – ціни на ресурси, яка дала б змогу все, що стосується використання природних ресурсів, поставити на здорову основу.

Письменник І. Власенко та доктор біологічних наук В. Поліщук досліджують причини загибелі річок та лиманів. Тисячоліттями вивірена природою екосистема занепала під брутальним натиском «підкорювачів» природи – меліораторів. На думку авторів, цвітіння

лиманів – не дивина: останнім часом через забруднення води мінеральними добривами мілководні плеса лиманів літньої пори вкриті плівкою синьо-зелених водоростей, до речі, шкідливих. Публіцисти досить скептично висловлюються про сучасні проекти щодо перерозподілу водних ресурсів: «Ці проекти такі грандіозні, а доцільність їх спорудження така сумнівна, науково не виважена, що наслідки, екологічні й народногосподарські, від їх впровадження сьогодні важко осягнути. Безсумнівне лише те, що в кінцевому результаті вони не дадуть користі ні природі, ні людині» (1987. – № 3. – С. 140).

Починаючи з 1988 р., проблеми охорони навколишнього середовища публіцисти пов'язують з прорахунками ідеології, або навіть висловлюють думку про шкідливість такої ідеології, яка не виховувала любові та поваги до конкретного села або міста, вулиці, де народився, де минули роки дитинства. У публіцистичних матеріалах наголошено на необхідності переоцінки цінностей, зміні пріоритетів: «Доки ми будемо вважати досягненням кількість мінеральних добрив, гербіцидів, пестицидів та інших хімікатів, розтрушених над кожним гектаром землі?» (1988. – № 4. – С. 125). Не «план» і не «вал» виходять на перше місце, а повноцінне життя й здоров'я людини, чисте довкілля.

У 1988 р. у «Вітчизні» надруковано найбільшу кількість матеріалів з питань екології, що свідчить про розширення кола проблем. У нарисах І. Власенка, В. Поліщука «Нові проблеми довкола лиману» (1988. – № 4), Г. Гордасевич «Питання, які я не знаю, кому й адресувати...» (1988. – № 10), О. Буценка «Мільйон за бортом» (1988. – № 2) привертається увага до проблем охорони навколишнього середовища, необхідності створення державних заповідників та доцільного обрання місця для новобудов, насамперед для підприємств зі шкідливим виробництвом.

С. Васін і В. Лиходій у нарисі «Чорна межа» у журналі «Київ» (1990. – № 9) намагаються з'ясувати, що криється за медалі збільшуваним обсягом виробництва, за так званним підвищенням життєвого рівня. Автори переконані, що мільйони людей в Україні ведуть нерівну боротьбу за своє здоров'я з результатами господарської діяльності – промисловим забрудненням водних і земельних ресурсів, і що мають відбутися справді революційні зміни в засобі продукування матеріальних благ.

Після кількох років замовчування причин і наслідків однієї з найбільших аварій за всю історію атомної енергетики з'являються публікації, в яких досліджено обставини трагедії на Чорнобильській АЕС. Так, у матеріалі «Уроки Чорнобиля» (1988. – № 10)

А. Гродзінський і Д. Гродзінський викривають відомчий «патріотизм» у чорнобильських справах, який усе ще панує і змушує за всяку ціну, незважаючи ні на що, домогтися «перемоги» й відрпортувати, що з аварією покінчено. Однією з причин аварії публіцисти вважають украй низьку технологічну й загальну культуру як керівників, так і конкретних виконавців – важкі наслідки періоду застою, бездуховності, байдужості, безвідповідальності та формалізму.

Виносяться на обговорення уроки трагедії на Чорнобильській АЕС й доцільність будівництва інших атомних електростанцій у матеріалах «Вітчизни» О. Буценка «Евакуація» (1989. – № 4) – бесіда з першим заступником міністра транспорту УРСР В. Ревою про евакуацію Прип'яті; О. Глушка «Прозріння. Роздуми про дамби і реактори, багатство і бідність» (1989. – № 7); О. Коваленка, С. Троїцького «Світло й тіні Чорнобиля» (1989. – № 12) – спогади та роздуми з приводу трагічних подій на атомній електростанції.

О. Глушко в згаданому матеріалі аналізує глибинні процеси, які визначають стан суспільства після початку перебудови, динаміку його розвитку. Стверджуючи факт прозріння, рушійну силу якого «не всі ще, можливо, усвідомили до кінця», автор зазначає: «Ми прокинулися від тривалої летаргії і відчували, що не можемо вже мислити вчорашніми догмами й постулатами, бути у всьому й з усіма згодні, одностайно плескати в долоні, заглушаючи «бурхливою овацією» гострий щем власного серця. Ми прозріли, усвідомивши нарешті, що всі разом ми не «робоча сила», не «трудова ресурси» (по аналогії з природними), не абстрактні, знеособлені «кадри», які нібито вирішують все, а великий європейський народ з тисячолітньою матеріальною і духовною культурою» (1989. – № 7). Зміни в суспільній свідомості, на думку О. Глушка, – це найголовніші зміни, без яких годі було б сподіватися на успішне розв'язання екологічних проблем, бо саме в умовах безгласності в закритих відомчих зонах розроблялися, а іноді, хоч як це прикро, й здійснювалися так звані «проекти віку», від грандіозності та грошової вартості яких перехоплювало подих.

Публіцист розмірковує над уроками невдалої меліорації, будівництва нових атомних реакторів і приходиться до висновку, що «так нічого й не навчилися сучасні завойовники природи. ... Чи не пора вже серйозно замислитися як авторам чергових «проектів віку», так і їхнім старанним виконавцям, аж до бульдозериста й вибухівника, яке майбутнє готують вони своїм нащадкам» (1989. – № 7. – С. 159). Основна ідея нарису О. Глушка полягає в доведенні необхідності виявити справжніх винуватців, не стрілочників, а тих, на кого покладена відповідальність за «безглузду ідею поступового

удушення найбільшого на Україні лиману, за його спотворені береги і по-варварському поруйновані рибні пасовища» (1989. – № 7. – С. 155).

У 1990 р. на сторінках «Вітчизни» з'являється проблемний нарис «Хвіст ящірки, або Друга думка про чисте плесо» О. Дмитренка (1990. – № 9–11), де досліджено критичний стан водоймищ України. У нарисі проаналізовано екологічні проблеми Дніпра з філософської та ідеологічної точок зору, проведено паралель між водною стихією («найнеповторніше у природі») і душею людини («найсвятіше у суті людській») – справжніми цінностями, до яких, на думку автора, необхідно ставитися з особливою обережністю.

Намагаючись донести до читача поняття цілісності й нерозривної єдності екосистем природи й людини, публіцист зазначає, що хвороба водоймища відображає хворобливий стан суспільства. Дніпро «бачився згори, з центру, як і сам народ, лише як засіб, як об'єкт втілення ідеї абстрактного благополуччя, глобального, близького щастя – комунізму, але він не бачився і не бачиться досі, наш сивий Дніпро живим, неповторним організмом, унікальним і єдиним явищем природи й життя» (1990. – № 11. – С. 123).

О. Дмитренко критикує централізовану владу, що змушує справжніх господарів виконувати роль жебраків і прохачів: «скільки вона ще триватиме – бездушна навала централізатора, відомства із свавільно-непохитним кредо: «після нас хоч потоп», з імперським, нещадно інертним замахом» (1990. – № 10. – С. 135). Публіциста хвилює те, що біля витоків Дніпра немає охоронної зони, безгосподарне використання заповідної території під будівельні роботи. Те, що гусениці й колеса безжалюбно «ріжуть, шматують тіло юного, незміцнілого Славути, засіваючи в душах людей черствість», на думку автора, означає, що під натиском грубої сили руйнується самобутня «прихильність нащадків кривичів до латочки землі, до народного звичаю і традиції».

Упродовж 1988–1990 рр. публіцисти активно звертаються до проблем екології, розглядаючи їх у взаємозв'язку з питаннями культурного та економічного розвитку. У матеріалах цього періоду автори пов'язують екологічні негаразди із загальним рівнем безкультур'я та безвідповідальності, апелюють не до окремих посадовців, а до народу, до пробудження його свідомості.

Так, у нарисах А. Топачевського «Одним життям» на шпальтах журналу «Київ» (1988. – № 1), «Спотворене диво» (1988. – № 9), «Згуба» (1990. – № 1), «Розчарована Десна» (1990. – № 12) висловлено стурбованість за долю Природи й заклик припинити з нею «безглузду війну». Вважаючи, що екологічна спадщина не менш

важлива для цивілізації, ніж культурна, публіцист порушує проблему дбайливого ставлення до «живого світу»: рятування міських ландшафтів, збереження малих річок, бо, на думку автора, джерела здоров'я поступово перетворюються на колектори бруду. Намагаючись переконати, що моральні й природні цінності нерозривно пов'язані між собою, автор апелює до пробудження громадянської свідомості: «Здоров'я води – це її здатність давати життя. Світова культура і здоров'я води сумісні й співзвучні» (1988. – № 9. – С. 108). Досліджуючи складне екологічне становище Десни і наголошуючи на існуванні загрози над Києвом і всім Подніпров'ям (наявність атомних станцій у верхів'ях Десни та Сейму), автор зазначає, що, відвернувшись від річки душею, вбачаємо в ній лише водний ресурс або стічну канаду і забуваємо, що «річка впливає на виховання людської особистості, утверджує в ній почуття Батьківщини, святе прагнення о с і л о с т і» (1990. – № 12. – С. 105).

Підсумовуючи, зазначимо, що упродовж 1985–1990 рр. концепція висвітлення екологічної тематики на сторінках журналів «Київ» і «Вітчизна» зазнала значних змін на рівні тлумачення фактів і явищ. Починаючи з 1987 р., відбулося розширення кола проблем ефективного природокористування та екологічних наслідків невдалих проектів народногосподарського комплексу радянської економіки, що виносилися на обговорення громадськості. Основними темами, що стали предметом публіцистичного дослідження цього періоду, виступають забруднення водоймищ, невіддале проведення меліорації, загроза шкідливого виробництва, дослідження обставин і наслідків аварії на ЧАЕС, збереження водних і земельних ресурсів.

1. Глушко О. К. Журналістське розслідування: історія, теорія, практика : навч. посіб. / О. К. Глушко ; [2-ге вид., перероб. і доп.]. – К. : Арістей, 2006. – 144 с.

В статье исследуются характерные особенности освещения экологической проблематики на страницах журналов «Київ» и «Вітчизна» в период общественно-политических изменений.

Ключевые слова: экология, «Київ», «Вітчизна», украинская публицистика.

The typical peculiarities of ecology themes elucidation during the period of social and political changes are investigated in the article on the pages of the periodicals «Kyiv» and «Vitchysna».

Keywords: ecology, «Kyiv», «Vitchysna», Ukrainian publicism.

Наталя Сидоренко,
д. філол. н., проф. (Київ)

УДК 007 : 304 : 070

Проблеми історичної долі слов'янських народів (за матеріалами іншомовної періодики Східної України початку ХХ ст.)

У статті проаналізовано тематику іншомовної періодики, що виходила на початку ХХ ст. на території Східної України болгарською, польською та іншими слов'янськими мовами; простежено проблематику історичної спорідненості, порозуміння, національного співжиття слов'янських народів.

Ключові слова: іншомовна періодика, Східна Україна, слов'янські народи.

Г піввідношення часописів російською та українською мовами, а також іншими мовами, зокрема слов'янськими – болгарською, польською, чеською, сербською на території Східної України почало змінюватися на початку ХХ ст. Саме у період 1905–1917 рр., тобто у міжреволюційну та революційну добу, почали з'являтися газети та журнали, що відстоювали національну свободу, побратимство, згоду, толерантність. Скажімо, іншомовна чи двомовна преса найінтенсивніше розвивалась у двох центрах – Києві та Одесі. У Києві це здебільшого часописи польською і чеською мовами, що становили 8 % від загальної кількості періодичних видань, що виходили тут у 1835–1917 рр. Серед них такі газети й журнали, як «Čechoslovan», «Rusky čech», «Svoboda», «DziennikKijowski», «Kresy», «Młodzież», «Pszegładkrajowy», «Przedswit», «Swit» та ін.

Різнманітнішою була національна преса в Одесі, де перше періодичне видання з'явилося у 1827 р. французькою мовою, а загалом до 1917 р. побачили світ понад 80 газет, журналів і бюлетенів німецькою, грецькою, румунською, польською, англійською, болгарською, сербською мовами, а також на мові ідиш та есперанто. Ця періодика становила в цьому причорноморському місті понад 11 % (серед них «Българска мисль», «Словенски ујг», «Nowiny Polskie», «Kurier Odeski», «Dziennik Odeski», «Glos Polski» та ін.).

Часописи єврейського населення, німців і поляків, кримських татар і караїмів виходили також у Житомирі, Харкові, Кам'янці-

Подільському, Бердичеві, Полтаві, Луганську, Катеринославі, Олександрівську, Маріуполі, Сімферополі, Бахчисараї та деяких інших населених пунктах Східної України. Здійснено також спробу видавати періодику на штучній мові міжнаціонального спілкування – есперанто. Зокрема в Харкові існував журнал «Universalaunuiĝo / Всесвітнє об'єднання» (1913–1914), а в Одесі «Lingŝo Internacia / Міжнародна мова» та «Stelodel'Ukrainujo/ Українська зірка» (1907).

Досить складною і сьогодні залишається справа пошуку джерел і виявлення наявності періодичних видань, що друкувалися на території Південної Росії, адже такі видання нині розпорошені в багатьох бібліотеках світу, передусім Росії, Польщі, Словаччини; тож не завжди вдається віднайти ті рідкісні примірники, які адресувалися різним категоріям читачів у час боротьби за демократичні перетворення та відстоювання громадянських і національних свобод у Російській імперії на початку ХХ ст. Це стосується не тільки іншомовних газет і журналів, а й українськомовних і навіть російськомовних, адже найповніші колекції їх представлені в Санкт-Петербурзі та Москві. Варто зазначити, що досі не існує хоча б приблизного каталогу (паперового або електронного) іншомовних видань, які видавалися у Російській імперії (зокрема й у Східній Україні). Незначна кількість видань представлена у давній публікації Російської національної бібліотеки у Санкт-Петербурзі [2]; нове світло на появу періодики мовою есперанто проливає книжка Д. Власова [1].

Усвідомленням головного обов'язку – «ширити національну свідомість», виховувати патріотичну гідність, бути чесними й справедливими – завжди переймалася українська, польська, болгарська, чеська поступова преса. Тому, розпочинаючи щоденне київське видання «Громадська думка» у 1905 р., редакція своє звернення до читачів завершувала пророчими словами: «Не час, може, зводити зараз усі рахунки з минулим, – їх зведе за нас історія, що й поставить свій нелукавий присуд, а ми перед нею повинні виступати свідками й постачати матеріали до того праведного суду...» (1905. – № 1).

Подібної програми дотримувалося чимало інших часописів. Так, перший болгарський вісник у Росії «Българска мисль» (Одеса, 1907, за редакцією Асена Калєва, видавець Іван Тодоров) висвітлював економічне, культурно-духовне й історичне життя місцевих болгар, які мешкали на території Бессарабії і Криму, подаючи їм не тільки загальнокорисну й поточну інформацію, а й відбиваючи минулі перипетії буття (наприклад, із життя князівських і маке-

донських болгар), тогочасні визвольні настанови, потребу міцної слов'янської співдружності. Одна з головних цілей цього вісника – просвітня (як зазначено в редакційній статті 28 липня 1907 р.), намагання показати шлях прогресу, навчити розрізняти правду й неправду історичного поступу, розмежовувати добро і зло, темне й світле, корисне і шкідливе на цьому шляху.

Цим завданням підпорядковувалися статті про життя болгар у Росії та на батьківщині, просвітницькі матеріали на зразок «Бессарабія та наша інтелігенція», «Болгарське село і Дума», «Завдання моменту», «Громадянське виховання» тощо. Історичні факти й тогочасні реалії віддзеркалювалися в художній творчості Івана Вазова, Христо Ботева, Григорія Китанчева, Юрія Георгієва, Еліна-Пеліна.

Широку програму національно-державного розвитку було закладено на шпальтах видання югославів у Росії під назвою «Словенски ујг» (Одеса, 1916). Уже у передовій статті «Наша програма» М. Цемович звертався до історичних джерел появи сербів і хорватів на півдні Росії, коли їхні предки змушені були подолати шлях через Карпатські гори, вирушаючи в незвідані краї, аби знайти те «чудное отечество», говорячи мовою оригіналу, що обіймає простір між Білим, Чорним і Синіми морями. Відірвані від своєї все-слов'янської прабатьківщини, вони, «немов рій молодих бджіл», не загубилися в чужоземному світі: зберегли свою слов'янську душу, свої слов'янські особливості, створили слов'янську культуру. Боротьба за право й свободу – це не тільки одвічне мірило духовності й випробування всіх слов'янських народів, а й суть вимог попередників – мучеників і праведників, які завжди прагнули до «сонця волі й незалежності», щоб підкреслити свою слов'янську красу й непотьмарену силу [3]. Південнослов'янське звільнення й об'єднання стали основним гаслом редакції одеської газети «Словенски ујг».

Ці ідеї особливо підкреслювалися у таких публікаціях, як історичний огляд «Боротьба югославів за єдність», статтях «Дух сербського народу», «Сербсько-болгарська рать», «Серби за народну єдність»; нарисах і кореспонденціях – «Наші браття», «Далмація», «Чехи», «Життя сербської колонії»; поезії «Браття мої!» Бошко Юговича, «Словенська земля», «Встає народ» Драгослава тощо. На шпальтах видання виступали юрист Загребського університету А. Маркович («Хорватія і Словенія та Австро-Угорська цивілізація»), священник Лавдовськи оповідав про резолюції Софійського синоду, Маседо накреслював шляхи створення автономії Македонії, висвітлювали воєнну ситуацію на території Боснії і Герцеговини, у рубриці «Слов'янські новини» висвітлювали поточну інформацію

про життя південного слов'янства. Чимало тут публікацій болгарською мовою: стаття «Святі Кирило і Мефодій» та вірш «Охрид» Івана Кіселінова, ґрунтовна стаття «Болгарське питання» Лавдовського, історичний нарис «Болгарська матиця» Григорія Кіселінова тощо.

Загальне спрямування більшості часописів тих народів, які мешкали на півдні Росії, – не тільки відгукуватися на події внутрішнього життя, дбати про культуру і духовність, відродження і політичне здоров'я свого народу, а й стежити за політичною і суспільною діяльністю інших, щоб брати приклад усього доброго, вартісного, позитивного й уникати вад громадського й національного співіснування. Про це писали редакції щоденника «Kurjer Odeski» (1907), газет «Głospolski» і «NowyGłospolski» (1908), тижневика «Dziennik Odeski» (1912) та інших видань.

У критичний період світової історії, коли Європа перебувала у вирі воєнних подій, а її народи готувалися до перебудови державно-суспільних підвалин і запровадження міцного порядку державних і міжнародних стосунків, в основу якого покладені були б «не сила броньованого кулака», а правда і справедливість, нормальне співіснування і мирне співробітництво на полі культури між сусідами, вийшов у світ одеський журнал «Балканский голос» (1914). Редакція висловила свою позицію таким чином: дотримуючись засад національної самостійності та самовизначення, захищаючи національний принцип у «всій його чистоті», вважаємо своїм обов'язком відгукуватися на всі загальноєвропейські національні питання, не уникаючи дискусій історичного, громадського, суспільно-політичного, освітнього ґатунку.

Ідеї соціалізму й вивільнення поневолених народів з-під імперіалістичного ярма досить прозоро висвітлено на шпальтах чеських періодичних видань у Києві: «Čechoslovan», «Rusky čech», «Svoboda», «Revoluce» підтримують боротьбу російського пролетаріату з царським самодержавством, вважаючи основною заслугою революції – «пролом у пануванні націонал-етичного імперіалістичного ідеалу» (Svoboda. – 1917. – № 1). Варто згадати і про той факт, що кореспондентом видання чехів у Росії під назвою «Čechoslovan» був видатний письменник Ярослав Гашек, який мешкав у Києві в 1916–1918 рр. Його перу належало кілька гострих фейлетонів, памфлетів, оглядів, оповідань, поезій, дописів із фронту, серед яких «Доля пана Гурта», «Слідами поліцейського в Празі», «Правитель, який потрапить на чеські багнети», «Чим завдячуємо російським чехам?», «Чеське війсьсько» тощо. Не випадково саме в Києві Я. Гашек написав і перший варіант роману-памфлету «Пригоди бравого вояка Швейка» (видано спочатку під назвою «Бравий вояка Швейк у полоні» 1917 р.).

Кілька періодичних видань у Києві мали символічні назви: «Славянський ежегодник» (1876–1884), «Славянская беседа» (1888–1891), «Славянський посередник» (1908), «Объединение» (1910), «Славянський вестник» (1917), хоча були двомовними і призначалися різним читацьким аудиторіям: «сприяли розвитку слов'янської торгівлі й промисловості», захищали інтереси найманої праці в сільськогосподарській царині, підтримували «прогресивне демократичне слов'янство». Так, щотижневик «Славянський вестник» у редакційній статті «Наш прапор» так окреслював основне завдання: «Служити всім слов'янським народам, які прагнуть об'єднання» (1917. – № 1). Такі загальнослов'янські проблеми простежено в статтях і повідомленнях «Російсько-польське примирення», «Про наукове єднання слов'ян», «Про давність слов'янського племені», «Майбутнє слов'янства і Росія» тощо.

Слід зазначити особливу вагу київських польськомовних часописів у підтриманні історико-духовних традицій, сприянні міжнаціонального порозуміння, прагненні до об'єднання зусиль слов'янських народів у здобутті незалежності на початку ХХ ст. Понад 40 газет і журналів закарбовували на своїх шпальтах історію українсько-польських і загальнослов'янських стосунків, зверталися до тих постатей і подій, які служили спільній меті – підтримувати духовно-культурні зв'язки і відстоювати історичну спорідненість слов'янських народів, зокрема поляків та українців. Так, літературно-мистецькі досягнення на сторінках часопису «Pszegładkrajowy» стосувалися і поляків, і білорусів, і українців. Логічно, що тут поряд публікували матеріали про Миколу Аркаса, Леонарда Совінського, Тараса Шевченка, Юліуша Словацького та ін. Саме ініціатор і редактор цього видання В'ячеслав (Вацлав) Липинський намагався прищепити «українську національну свідомість спольщеним українцям», а водночас прагнув згуртувати тих поляків, які «визнавали свої громадянські обов'язки щодо України та її народу». Подібної редакційної політики дотримувалися газети й журнали «Naszaprzyszłość», «Przedświt», «Rolnik Ukraiński», «Nasz świat», «Kłosa Ukrainskie», «Kresy», «Muzeum Polski», «Przegląd naukowy i pedagogiczny» та ін.

Тож, незважаючи на політичні роздоріжжя, навіть певні історично-національні протистояння, початок ХХ ст. дав надію слов'янським народам на втілення давньої мрії про незалежність. Це з об'єктивних позицій засвідчили й іншомовні видання на території Східної України, пропонуючи мудре порозуміння, повагу до релігійно-культурних традицій, завчасне вирішення назрілих і болючих питань національного співжиття слов'янських народів.

1. Власов Д. В. Эсперанто: полвека цензуры. Развитие эсперанто-движения и его журналистики в Российской империи и СССР (1887–1938 гг.): моногр. / Д. В. Власов. – М. : Импако, 2011. – 184 с.
2. Каталог газет на иностранных языках в фондах ГПБ. 1631–1916. – Л., 1962. – Вып. 2.
3. Цемович М. Наша программа / М. Цемович // Словенски ујг. – 1916. – № 1.

В статтє анализується тематика іноязычної періодики, издаючоїся в начале ХХ в. на территории Восточной Украины на болгарском, польском и других славянских языках; прослеживается проблематика исторической общности, взаимопонимания, национального сосуществования славянских народов.

Ключевые слова: *іноязычная періодика, Восточная Украина, славянские народы.*

The article deals on the issues of the periodicals published in Bulgarian, Polish and other Slavic languages (Eastern Ukraine, beginning of the XX century); the main attention is given to the problems of historical destiny, national understanding and coexistence of the Slavic world.

Keywords: *foreign language periodicals, Eastern Ukraine, Slavic nations.*

Віталій Гандзюк,
к. н. із соц. комунік., доц. (Вінниця)

УДК 070/15 (477) «1927/1934»

Ідеологія газети «Сурма» (1927–1934)

У статті розглянуто націоналістичну думку міжвоєнного періоду та її проекцію на підпільний орган УВО «Сурма», яка на своїх сторінках створила потужний ідеологічний дискурс.

Ключові слова: Українська військова організація, самостійна держава, газета «Сурма», пропаганда, ідея націоналізму, визвольний рух.

Літку 1920 р. у Празі заходами старшин різних українських формацій, коли вже стала зрозумілою поразка українських військ у національно-визвольних змаганнях, на чолі з полковником Армії УНР С. Коновальцем було утворено Українську військову організацію (УВО). Головною метою цього формування стало продовження боротьби за здобуття української державності та підтримка бойового духу українців.

Упродовж 20-х рр. ХХ ст. УВО відроджувала духовно-культурне життя українців у Галичині, розповсюджувала серед населення різноманітні листівки, відозви, брошури, в яких висвітлювалась окупаційна польська політика щодо українців та заклики готуватись до збройної боротьби [2]. Найбільш потужним засобом пропаганди національних ідей стала преса. Організацією було, зокрема, засновано військово-історичне видавництво «Червона калина», відновлено журнал «Літературно-науковий вісник» (редактор Д. Донцов) [4, 48–49], відкрито часопис УВО «Наш шлях».

У 1927 р. побачив світ перший номер підпільного органу УВО «Сурма», на який редакція поклала надії й вірила, що «він стане сурмою, яка зігріватиме прибитих та змучених та кликатиме охочих до гарячого, затьяжного і довгого бою за наш світлий ідеал, за Вільну Україну» (1927. – Ч. 1). Головною думкою для газети була ідея націоналізму, ідея визволення рідної держави від польських (і не лише) окупантів та розбудова самостійної Української держави. Важливе значення мала боротьба за незалежність, яка повинна здійснюватись будь-якими засобами та формами.

Мета цієї статті – розглянути націоналістичну думку міжвоєнного періоду та її проекцію на підпільний орган «Сурма», що на своїх

сторінках створив потужний ідеологічний дискурс. Упродовж 1910–1930 рр. націоналізм пережив своє формування та зіткнувся з низкою проблемних питань не лише в теорії, а й практичному втіленні. Д. Донцов науково обґрунтував «чинний націоналізм» у своїх геополітичних та ідеологічних працях. Слід розглянути поняття «чинний націоналізм» (йдеться про прикметник), адже часто автори [5] замінюють цей термін іншими поняттями: «активний», «дійовий» та «інтегральний» [3, 9].

Д. Донцов виокремив п'ять принципів ідеології чинного націоналізму. Сутність першого принципу полягала в тому, що національна ідея має будуватися не на розумі, а на волі, інстинктивному прагненні нації до життя, влади й панування. Другий принцип спрямований на виховання в народі прагнення до боротьби, готовності досягнути кінцевої мети. Третій – це принцип романтизму й фанатизму, він надавав національним почуттям релігійного змісту, а ідеям – догматичного характеру і спонукав маси до експансії насильства за торжество своїх ідей. Четвертий принцип – це проголошення імперіалізму як синтезу між націоналізмом та інтернаціоналізмом, що дозволяло б цивілізувати безпорадні народи. П'ятий принцип визначав обов'язковим завданням формування національної еліти ініціативної меншості, яка продукує для несвідомої маси ідеї і організовує її на боротьбу за них. Для забезпечення перемоги Д. Донцов визнає за ініціативною меншістю право на використання «творчого насильства».

Реалізація цих принципів дозволила б витворити українську націю як самосвідому культурну й політичну спільноту. Саме вона стала б передумовою для створення власної національної держави. Для цього дослідження постать Д. Донцова є однією із центральних, адже «саме він упродовж 1910–1930 рр. виробив той теоретичний дискурс, на якому зріс і зміцнів революційний рух ОУН» [1, 27].

Вважаємо за потрібне подати головні ідеологічні положення чинного націоналізму за Д. Донцовим і сприйняття, переосмислення та ілюстрування цих положень газетою «Сурма». *Нація – абсолютна цінність.* Редакційна політика газети ставила цю тезу чи не найпершою у своїй системі: «Борці-революціонери мусять мати на увазі свій нарід як цілість, не сміють руководитися ні класовими, ні партійними оглядами чи користями» (1927. – Ч. 5). Публіцистичність зазначеної тези викривають присяги, що розміщені в «літературній частині» газети, наприклад: «Присягаю перед Всемогучим Богом та Українським Народом...». Бачимо тут непересічне та майже священне ставлення до нації. Крім того, читаємо в газеті ще й таку

показову цитату: «УВО є організацією, для якої тільки інтерес української нації є й буде рішачим у її діяльності». Цінність української нації для УВО та її підпільного органу стояла на визначено високому щаблі й філософських, й історичних, і національних систем. Наголошуючи на винятковості саме рідного народу, газета зауважувала у передовій статті, що «рівно ж не думає УВО служити інтересам других народів» (1928. – Ч. 4).

Вища мета українців – створення незалежної держави. Сформована нація повинна мати національну державу, саме цей ідеал пропагувала газета «Сурма»: «Осягнено-найвищий ідеал: Самостійність і Соборність Української Нації» [6, 2]. Це питання виходило і на зовнішню арену: «Всі українські землі, що є тепер під чужими займанщинами мусять об'єднатися в одній Великій Українській Державі» (1928. – Ч. 3).

Вища мета може бути досягнута будь-якими засобами. Ця теза найбільше піддавалася пропаганді в газеті, тому що «Сурма» виникла як орган військової організації, аби виконати свій «святий обов'язок» – консолідувати націю, проголосити незалежність України як найвищу мету перед цією нацією та будь-якими можливими засобами досягти цієї мети, використовуючи всі можливі форми та засоби боротьби, починаючи від пропаганди, закінчуючи збройним повстанням, яке необхідне для досягнення національної незалежності: «Усім нам відомо, що нашу мету – Незалежну, З'єднану Національну Державу не можемо добути без боротьби, бо ні один із окупантів не віддасть нам добровільно наших багатих земель», «На перше місце висуюються саботажі... протирання ножицями телеграфних дротів» (1927. – Ч. 2).

Заради вищої мети мають об'єднатися всі класи й політичні партії (ідея соборності). Необхідно діяти, припинивши всі політичні дискусії: «Боротьбу без зброї повинні вести не тільки поодинокі гурти революціонерів-боевиків, але також цілий нарід». Газета вважала термін «нація» багатозначним, сюди входили й українці – члени польського війська, які мали боротись в інтересах свого народу: «Присягніть, що йдете до польського війська тільки по мундир і зброю! Присягніть, що того мундиру і тої зброї ужиете в слухний час проти Польщі!» (1928. – Ч. 1); і українці-земляки за океаном (1928. – Ч. 3); і просто громадяни інших країн, кому було небайдуже українське питання: «Рівночасно одначе є УВО свідомо цього, що не тільки її завданням, але й обов'язком є шукати собі союзників і вести серед народів світу пропаганду, щоб підготувати відповідну основу й симпатію в світі, для загального зриву українського народу» (1928. – Ч. 4).

Отже, газета не лише брала до уваги розроблені Д. Донцовим принципи націоналізму, а й доволі яскраво ними послуговувалася на своїх сторінках (1927. – Ч. 1). Однією з причин такого взаєморозуміння можна вважати попередню роботу УВО та Д. Донцова, незважаючи на те, що він родом із півдня України, адже, як уже було зазначено, саме УВО стала ініціатором поновлення «Літературно-наукового вісника», редактором якого, на прохання організації, став Д. Донцов, для якого, як уважає науковець О. Баган, «боротьба за Україну, за українську національну ідею означає не лише соціальне і політичне визволення, які є тільки складовими, для нього – це народження нового геополітичного і цивілізаційно можливого простору...» [1, 37].

Варто також зауважити, що газета не пропагувала соціально-економічних благ чи єдиного вождя з необмеженою владою, який би мав очолити державу. Мова загалом йшла про здобуття волі рідній державі всіма можливими способами й засобами, а розбудова у тій чи іншій галузі інших цінностей стала не просто на другий план, а й бралася до уваги як така. Це пояснюється зокрема тим, що «Сурма» – орган військової організації і, незважаючи на те, що її називали і газетою, і журналом, і брошурою, і часописом, уже нині можна зауважити, що насамперед цей орган мав пропагандистський чи навіть програмний характер УВО. Однак через неоднозначні події на території України, зокрема в Західній Україні, (вбивство куратора Собінського), вагомий читацький інтерес, насичене культурно-політичне життя, хронікальні події, що стосувалися національного питання, вона стала схожою на газету з уже виробленими редакційними цінностями, одна з найголовніших серед яких – духовна основа націоналізму, боротьба за волю та незалежність України.

Передові статті «Сурми» були присвячені розповідям та програмним засадам УВО, поясненню мети існування організації, розгляду методів, якими вона діє, з ким співпрацює, хто її вороги та вороги України, ставлення організації до держав-сусідів, відношення до полонофільства, радянфільства й угодовства («Назріваючі конфлікти» (1927. – Ч. 3), «Під сучасну хвилю» (1927. – Ч. 10), «Дещо про діяльність і пляни У.В.О.» (1928. – Ч. 4), «У.В.О. та орієнтація на Польщу і Москву» (1928. – Ч. 5), «Угодовщина та У.В.О.» (1928. – Ч. 6), «Наш шлях – національна революція» (1929. – Ч. 5) тощо). Все робилося для того, щоб населення збагнуло складність тодішньої ситуації та шлях до головної мети українців – здобуття власної держави: «Товариші! Ви чули про різні виступи Військової організації, на знак протесту та в

обороні прав Українського Народу перед наїздником... Це робить і буде робити та Військова організація, якої кличем є Незалежна Соборна Україна, якої кличем є «Проч з Ляхами і Москалями», якої кличем є «Власними силами, хоч синам, як не собі кращу долю в боротьбі!»... Це робить та Військова організація, яка ні на кого чужого не орієнтується, лише на власні як фізичні, так і моральні сили» (1927. – Ч. 3). «УВО є організацією, для якої тільки інтерес української нації є й буде рішенням у її діяльності. ...УВО не ставить терористичної діяльності як виключного свого завдання... Вона не є ніякою розвідною централею. ...УВО є революційною організацією, якої основним завданням є пропагувати думку загального революційного зриву українського народу із остаточною метою, створити власну національну самостійну і з'єдинену державу» (1928. – Ч. 4).

Отже, національне питання в життєдіяльності підпільної газети «Сурма» стояло на рівні ключового та контролювало фактично всі статті та замітки, опубліковані на сторінках підпільного органу УВО. Беручи на озброєння пропаганду, воно мало значний вплив і чимало прихильників, адже висвітлювало свій час, інформуючи про визвольні рухи на території Західної України.

1. *Баган О.* Поміж містикою і політикою (Дмитро Донцов на тлі української політичної історії I-ої половини XX ст.) / О. Баган // Донцов Д. Твори. – Т. 1. : Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів: Кальварія, 2001. – С. 19–37.

2. *Галайко Б.* Часопис «Сурма» – пресовий орган пропаганди Української військової організації / Б. Галайко // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – № 612. – Держава та армія / відп. ред. Л. Дещинський. – Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2008. – С. 114–119.

3. *Дашкевич Я.* Дмитро Донцов і боротьба навколо його спадщини / Я. Дашкевич // Донцов Д. Твори. – Т. 1. : Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів: Кальварія, 2001. – С. 7–19.

4. *Навроцький О.* Початки УВО у Львові / О. Навроцький // Срібна сурма: Статті й матеріали до діяння Української Військової Організації // Збірник II: Початки УВО в Галичині. – Торонто, б. р. – С. 25–62.

5. *Щедрина І. Е.* Історія України. 10–11 класи / І. Е. Щедрина. – Х.: Країна мрій, 2002. – 172 с.

6. *Yurkevich M.* Organization of Ukrainian nationalists / M. Yurkevich // Encyclopedia of Ukraine. – Toronto; Buffalo; London, 1993. – Vol. III. – P. 708–710.

В статті розглядається націоналістичне міння міжвоєнного періоду та його проекція на підпольний орган УВО «Сурма», котора на своїх сторінках создала потужний ідеологічний дискурс.

Ключевые слова: Украинская военная организация, самостоятельное государство, газета «Сурма», пропаганда, идея национализма, освободительное движение.

In the article is examined nationalistic opinion of intermilitary period and his projection on the underground organ of ULO «Surma», which on the pages created powerful ideological diskurs.

Keywords: Ukrainian military organization, independent state, newspaper «Surma», propaganda, idea of nationalism, liberation movement.

Н а у к о в е в и д а н н я

ОБРАЗ

Щорічний науковий збірник

Випуск 14
2013 рік

Над випуском працювали:

Редактор **Ганна Дзюбенко**
Коректор **Ганна Дзюбенко**
Комп'ютерний дизайн та верстка **Олена Задорожна**
Художній редактор **Олена Поліщук**
Технічний редактор **Вікторія Шевченко**

Електронні версії видання:

<http://www.nbuv.gov.ua> (Наукова періодика України);
<http://www.journ.univ.kiev.ua>
(Бібліотека: наукові періодичні видання)

Підписано до друку 06.02.2013
Формат 60x84/16. Гарнітура SchoolBook.
Обл.-вид. арк. 5,53. Ум. друк. арк. 5,6.
Друк офсетний
Наклад 500 примірників

Адреса редакції:
04119, м. Київ, вул. Мельникова, 36/1,
Інститут журналістики, кімн. 103-А,
тел. 481-45-48, факс: 483-09-81.
e-mail: vydav_grup@ukr.net

Надруковано в навчально-поліграфічному центрі
Інституту журналістики